



GURANGHA VAIDYA.

गुरां चा वैद्य.

समुद्रं चिंतामण बापट

सदमा

समी नमन कदम

सोम मिटी प्रमोत लापविने.

क. १८००, म. १८००.

किंमत १ रुपया.

ह्या पुस्तकाची भाषांतर करणे व फेरफार करणे इत्यादि सर्व  
प्रकारचे हक्क मान्यकांनी आपले स्वार्थास देविले आहेत.





## प्रस्तावना.

जगनिघन्या परमेश्वरानें मानवी प्राण्यांचे निर्बीडाकरितां अनर्क पदार्थ व जनावरें उत्पन्न केलीं आहेत. त्यांत गुरांइतकें मनुष्यमात्राचे उपयोगी पडणारें दुसरें कोणतेंही जनावर नाहीं. मनुष्याचे निर्बीडाचें मुख्य साधन जें धान्य त्याची प्राप्ति ह्यांच्या साह्यावांचून निदान या देशांत तरी इतर कोणत्याहि जनावरांच्या साह्यानें होणें नाहीं. गाई व म्हशी त्यांपासून मनुष्यांस सुलभ रीतीनें प्राप्त होणारें जें दूध आणि त्यांचेच मिश्रणानें केलेले निरमिगळ प्रकार यांच्या अन्युपयुक्ततेविषयीं जगविरुद्धात अनुभव आहेत. म्हणून पाव्हाळ केव्हापाहिजे असें नाहीं. ह्या सार्थीं ज्या प्रमाणें मनुष्यानिं स्वतांच्या व कुटुंबांतर्गत इतर मनुष्यांच्या आरोग्यतेविषयीं तशी काळजी घादणें भाग आहे तशीच आपल्या गुरांच्या आरोग्यतेविषयींही स्वबगदारी ठेवणें भाग आहे. आणि हेंच मनांत आणून आजपर्यंत जें जें वैद्यशास्त्रवेत्ते झाले त्यांनीं जसे मानवांगरोग्यतेविषयीं ग्रंथ लिहिले तसेच गुरांविषयींही लिहिणें अवश्य होतें. परंतु तसा प्रकार घडल्याची उदाहरणें दुर्मिळ आहेत. ही उणीव कमी व्हावी यास्तव हा विषय जाणणारे लोकांचे साह्यानें आत बहुत दिवस आम्हीं गुरांस होणाऱ्या रोगांचीं व विपारांचीं लक्षणें आणि रोगशामक औषधें अनुभवून पाहण्याचें काम हातीं धरून त्यांत ज्या ज्या रोगांविषयीं आह्मांस माहिती मिळाली आहे तिचा व रोगशामक ज्या ज्या औषधींविषयीं आंमची खात्री

## प्रस्तावना.

झाली न्यांचा उपयोग सर्व देशबांधवांसही व्हावा म्हणून  
हें पुस्तक तयार करून त्याची पहिली आवृत्ति सन १८८३  
त छापून प्रसिद्ध केली.

यांत गुरांस होणाऱ्या रोगांचीं लक्षणें व कारणें आणि  
त्यावर दत्तकृत गुण देणारी औषधें स्पष्ट करून दाखविलीं  
आहेत. तसेंच आरंभीं गुरांस कसें जगावे, त्यांचें पोषण क-  
सें करवें इत्यादिकांचें विवेचनही केले आहे.

ह्या पुस्तकाचा सर्वत्र मागण्या उपयोग व्हावा यास्तव  
मोठ भाषा न घेतां प्रचारांत आणणारी सख्ख आणि साधी  
अशीच भाषा घेतली आहे.

प्रथमावृत्तीपेक्षा या दुसऱ्या आवृत्तीत कांहीं विशेष रो-  
ग जे अनुभवाम आले त्यांचीं लक्षणें आणि अनुपपत्तिक औ-  
षधें ही विशेष दाखविलीं आहेत.

या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीस जसा लोकांक दडून  
व कांहीं ठिकाणचे लोकल बोर्डीकडून आग्रह मिळाला त-  
साच आतांही मिळेल आणि दिवसें दिवस अशा प्रकारचे  
अनुभविक ग्रंथ लिहिण्यास देशबांधवांमज्जन देतील अशी  
आशा आहे.

वासुदेव चिंतामण बापट व.

मोजे नारियें, ता. देवगड, जि. गन्नागिरी.

# अनुक्रमणिका

विषय.	पृष्ठ
गुरे वाळगागारांनी अवयवस्थानां वाचकाच्या गोष्टी	९
कालपरान्वे गुरे बांधण्याचे जाण्या दिश्या माहिती	१०
गुरांस खाणें घालण्या विषयी	११
गुरांकरितां योग्य नें रावत	१३
बेंडांची सुसृष्टा	१३
दुभण्या गुरांचे खाणे	१५
म्हज्या व रेडे वाने ओषण	१९
लढाऊ रेडे लवकर करणे	२२
बेल व रेडे देण्याच्या काळ	२२
रांगी गुरांची सुसृष्टा	२३
गाई म्हज्या यास प्रसून काढी जाणे	२५
बांसरांची जतन	२८
गुरे विकत घेणाऱ्यांनी लक्ष्यां देण्याच्या गोष्टी	३०
गुरे विकत घेण्यास देण्यास उक्त दिश्या	३२
गुरे वाळगागारांनी संयत्नास देण्याच्या वस्तू	३३
आकृतिव्याख्या व्याख्या व उपयोग	३४

## गंग प्रकरण.

खादी लिहिलेल्या रांगांची लक्षणें, उपचार व ओषधें सांगितले-  
लीं आहेत.

रांगांची नांवा	रांगांची नांवा
कुंदरांग	कर्णरांग
गालफोडी	कान्तिरांग
बिरली	शेंवा
डोब्यांनफूल पंक्तिव सार ये. ४१	कांदील
जिभेस कांटे येनात त्यावर ४१	सडी



## अनुक्रमणिका.

गंगाचें नांव	पृष्ठ	गंगाचें नांव	पृष्ठ
नरदपेय	४९	शिंंग मोडल्यास	९९
गेडमाणकें	५१	आंग येतें त्यावर	१००
दुधणा	५३	बहुमूत्रावर	१०२
खडा धरल्यास	५४	मुन्डी किवा धतकी यावर	१०३
शेंपमरडें झाल्यास	५५	पायांस फाळ लागल्यास	१०४
देणमांडें झाल्यास	५६	शाण झाल्यास	१०५
लागाची धाम आल्यास	५७	क्षनावर	१०६
क्षतांनीं न रुमि मरण्यास	६०	रुमि (कीड) झाल्यास	१०६
लागले पाय बरं करणारे नेत्र	६२	पाय वंगे रे मोडल्यास	१०८
पांमरांस फोड येतात त्यावर	६४	भाळी बांधण्याचा नमुना	११०
रक्त मुतत असल्यास	६५	कंपवायवर	११०
नामा फोड आल्यास	६६	गोंबड्या झाल्यास	१११
लाळ्या रंग आल्यास	६८	पुगा झाल्यास	१११
हरिक लागल्यास	६९	गाई म्हडीयांस दूध वाट	
थंडी झाल्यास	७०	ण्यास	११२
झेंदु गंगावर	७२	रक्तवाढाया रंगाविषयी	११३
शेळीपेय (शेळा रंग) यावर	७३		
धांवरें	७७		
मुसळा (वारव्याच्या रंगावर)	८०		
जाळिंद्र रंगाविषयी	८६		
देवी येतात त्यावर	९१		
देवी पांढीं पडल्यास	९२		
मूत्राबरोधावर	९३		
सर्व रोगांवर साधारण औषध	९४		
कीड लागल्यास त्यावर औ०	९५		
आंगावर गांठी उठल्यास	९६		
दुख्या जाण्याची परीक्षा	९७		
वर्ण झाल्यास	९८		

# गुरांचा वैद्य.

गुरें बाळगणारांनीं अवश्य ज्या गोष्टी

लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत

त्यांविषयीं व्याख्या.

गुरें बाळगणारे लोकांनीं नित्य प्रातःकाळीं व सायंका-  
ळीं प्रत्येक जनावराची स्थिति नित्य क्रमाक्रमानें आढे किं-  
वा, त्यांत कांहीं न्यूनाधिक्य आढे हें लक्ष्यपूर्वक पाहिजे  
पाहिजे.

गुरांचे आरोग्यतेचीं चिन्हे हीं आढेन कीं, सडललीत व  
हुशार असणें, स्वस्थ करणें, वेगळ्या खाणें, पाणी पिणें, मुस्कृ-  
ती वर म्हाणजे नाकपुड्यांतवर्डीत भाग (वरील ओंठ) ओ-  
लसर असणें, क्षणाक्षणीं स्वथाचा घास गिळून किंचित पि-  
साचा घेऊन घडांतून दुसरा घास वर काढणें (नोंडांत आ-  
णणें), कोणताही पदार्थ पुढें लाकिल्या असतां अवघाण क-  
रून (हंगून पाहून) भक्षणीय असल्यास झटून खाणें व  
एकाएकीं आंगास स्पर्श केल्या असतां किंवा बारीक खडा  
मागिला असतां भोंवरा करणें (चवचा हावविणें), संवईचा म-  
नुष्य जवळ असल्यास त्याचें आंग हंगणें, अथवा चाटणें, प-  
रकी मनुष्य जवळ गेला असतां बुजणें (चंचळपणा दाखविणें);  
हीं साधारण आरोग्यतेचीं लक्षणें आढेन.

खशी व रेडे (शेणगे) हीं जनावरें आर्ष असताव या दुहे

## गुरांचा वैद्य.

बंधनत्वादिक गुण त्यांचे आंगां जरी कमी असतात तथा-  
पि स्वयं व भोवरा करणे. अहून ग्याणें इत्यादि चिन्हें हीं  
त्यांच्याही आंगग्यनेचीं लक्षणें आहेत.

जर सांगितलेचीं लक्षणें वेळोवेळीं जशीं मानकानें पा-  
हाययाचीं, अशींच गनांत गुरें चाणण्यास नेणारे गरवण्यांनीं  
हि बागवार गुरांवर नजर ठेवून पाहिलीं पाहिजेत.

### कालपरन्वे गुरें बांधण्याची जागा.

इथेंत जरी वेळोवेळीं फेरफार होत असतो, तरी मुख्य-  
त्वे करून प्रतिवर्षीं उन्हाळा, पर्जन्यकाळ, आणि थंडी हे ती-  
न प्रकारचे भेद होतात.

पर्जन्यकाळीं आणि थंडीचे दिवसांत गुरें बांधण्याची  
जागा (गोठा) चारी बाजूंनीं भिंती किंवा मजदूत छिपणाऱ्या  
कूड व घर छप्पर असून जागोजाग मोकळी हवा गुरांचे  
आंगावरून जाण्याकरितां त्या भिंतीस झगंके किंवा ग्विड-  
क्या ठेविलेल्या असाव्या अशा जागीं गुरें बांधात जावे.

गुरें बांधण्याकरितां ती जागा (जमीन) तयार करव-  
याची ती पुढील भागास किंचित उंचवट असून मार्गालबा-  
जूनें कांहींशी उतरती असावी. व प्रत्येक गुराचे मागे एक  
एक मोठा (भिंतीस भोंक) असावी. या योगानें गुरांचें सूत्र  
तत्काल बाहेर निघून जातें. आणि चिरवत (रेंद) न होनां  
गुरांस सुरवातें विश्रान्ति घेतां येते.

पर्जन्यकाळीं पर्जन्य कमी आहे अशा मंथी पाहून व  
थंडीचे दिवसांत मंथिन्यांतून होत येणां गत्रां गुरें मोकळे जा-

ग्यांन बांधावीं. आणि रात्रीचा देव (दिवर) त्यांचे भांग-  
वर पडूं द्यावा. हा त्यांस कुरवकर व आगेव्यकारक आहे.

गुरांचें शेंण वेळोवेळीं काढून टाकीत जावें व गोठ्यां-  
नीक जमीन चांगली स्वच्छ व कोरडी ठेवावी. या योगानें  
गुरांचे पायांचीं गेळें कुजून नाहींत. आणि त्यांचे मनास आ-  
नंद व आराम होतो.

उन्हांचे दिवसांत चांगी बाजूनीं पांफळी हवा येण्या सा-  
रखी जागा पाडून एक मंदप करून त्यांत गुरें बांधावीं.  
या योगानें दिवसा नीदण्ण उन्हांत फिरल्यामुळें गुरांचे शरीरां-  
नीक जें एक नम (गर्म) झालें तें भसतें तें स्वच्छ व शी-  
तल हवेनें शीत होऊन गुरें भिरंगी रहातान.

• गुरें बांधण्याच्या कोणत्याही जाग्यासभोंवतीं दुर्गंधी  
किंवा उच्छिष्ट गवताचा मंचय व फार दिवशीं शेंणाचा गोंबर  
हीं ठेवूं नयेत. कारण कीं व्यापासन पुशा (पिम्बा) उत्पन्न  
होतान व घाणेंच्या ब्रवंपासन गेंगोद्वर्दी होतो. याजकृतिं  
जागा स्वच्छ ठेवावी.

गोठ्याची जमीन प्रतिवर्षीं एकवेळ नरी करवी. व स-  
भोंवतारच्या भिंती दोन्ही बाजूनीं वर्षावून दोन वेळ चांगल्या  
भिन्न मार्याच्या. येणें करून भिंतीस छिद्रे पडून त्यांत वि-  
पारी प्राण्यांस गढण्याची संधी मिळत नाहीं, नसेंच भिं-  
तीच्या उद्धान उद्धान फटींवन (छिद्रांवन) गोंबड्या शिरून  
न गढतान आणि त्यांचा मोठा विस्तार वाढतो आणि त्या  
गुरांस फारच त्रास देतान, तसें होण्याची भांतिही कमी होत.

गुरंगं गोकुल्यांतून दुसरे जार्गी बांधण्यास नेत्रीं भ्रमनां  
नीन दिवस रात्री त्या गोकुल्यांत दिवा लावून येवावा म्हणजे  
पिस्तो हात नाहीत.

### गुरंगस ग्याणें घालण्याविषयीं.

गुरंगीं गवन किंवा ओली चार म्हेच्छेनें गनांत पाहि-  
जे नितकी ग्याली नरी शिता नाही. व नीं आपोआप नि-  
नकी तृषा भसेल नितकें पाणी पितान; परंतु जीं गुरंग बां-  
धून ठेविलेलीं भ्रमनांत. त्यांस ग्यातील नितकें तृण आ-  
णि पर्जन्यकाळी व शेंडाचे दिवसांत प्रतिदिवशीं दोनवेळप्र-  
माणें पाणी द्यावें. आणि उन्हाळे दिवसांत प्रातःकाळीं व  
दोनप्रहरां आणि सायंकाळीं याप्रमाणें तीनवेळ पाणी दे-  
त जावें.

गनांत गुरंग चारण्यास सोडणें नीं सूर्योदयापूर्वीं सोडा-  
वीं म्हणजे चान्दावर दंड (दहिंवर) पडलेला असतो. तो गु-  
रंगचे ग्याण्यांत येतो. हा दंड दिनकारक आहे.

ज्या ठिकाणीं पर्जन्यकाळीं चारी बाजूचें पाणी स-  
खल जमिनींत एकत्र जमते व त्यांत जें तृण उत्पन्न होतें  
तें गुरंगस ग्याऊं देऊं नये. कारण तें तृण संचित पाण्यांत  
उत्पन्न होत असल्यानें पाण्यातील रोगक्षपी तबंग तृणांत  
भित्तून तें रोगी झालेलें असतें. यामुळे अशा तृणाचे सेवना-  
नें रोगोद्भव होतो.

नांगरंगस किंवा गाड्यांस बांधण्याचे बैल किंवा टोणंग

यांजला सप्तोदित गुरगक. पेंड किंवा दाणा देत रहावे. परंतु तो नियमित असावा; व शक्तीप्रमाणें प्रसंगीं जास्तही या-  
वा. परंतु कमी करूं नये. कांहीं आंकांची अशी चाल अ-  
सने कीं, त्या दिवशीं बेल किंवा टोणगे कामगिरास अस-  
नात. त्या दिवशीं मात्र गुरगक देतात; एवढी देत नाहीत.  
परंतु अशा योगानें जनावरांची पोट भरणी न होऊन श-  
क्ति क्षीण होते. व याच कारणांनं त्यांच्यानं मग नेदाचें  
काम करवत नाही.

किन्त्येक ठिकाणीं अशी विवक्षण चाल पहाण्यांत  
आली आहे कीं, गाई किंवा म्हशी तोंपर्यंत दूध देत असता-  
त. तोंपर्यंत त्यांस दुधकट्याणें वंगरे सर्व प्रकारची वंडासत  
ठेविताना. परंतु तें गुरू दूध देईनासें झालें म्हणजे एकदम  
त्यांचा गुरगक बंद करिताना. जरी तें गुरू गाभण असलें न-  
ही तें विईपर्यंत त्याजकडे त्याचें दुर्लक्षच असतें. यामुळे  
त्या गाई किंवा म्हशी शक्तिहीन होऊन प्रसूतिसमयीं त्यांचे  
फार हाल होताना; इतकेंच नव्हे; तर किन्त्येक प्राणामही मु-  
कताना. देववशान सुटका झालीच तर निःशक्ततेमुळे आंग  
येण्याची संवय लागते आणि किन्त्येक उदवणीस येताना.  
आणि त्यांचा त्यांचा अंन होतो. याजकट्यां. ते गुरे बाळ-  
गणारे आढेन त्यांनीं, त्या प्रमाणें आपले प्राणाचे पोषणा  
विषयीं नजर देवावयाची. नशीच गुराविषयीं ही ठेविली पा-  
हिजे. म्हणजे जरी गुरू दूध देत नसलें. आणि भाकूड किंवा  
गाभण असलें तरी त्याजला दुधकट किंवा एकवेळ असा सू-

च्या संप्रदाय असेल त्या नियमानें सदांदिन रीणां. पि-  
णें, पावें. या योगांनं तीं मशक्त गहून पुढें त्यांपासून हो-  
णारी मजाही शक्तिमान होतें. व मुर्खीच जर शक्तिहीन  
आलेलीं गुरें असलीं, तर त्यांचे आंगांत नव्या रक्ताची  
रहि आल्यावांचून तीं दृढही देणार नाहींत. हें एक सु-  
कमानच आहे. यास्तव समदृष्टीनं भाकड गाई किंवा  
म्हशी यांचीही चांगली जतन घ्यावी.

वैलांस खुगक - नीळ, भुईमुग, कण्डी, खोबरे, आं-  
बाडी यांची पेंड, उडीद, हरभरे, मठ, बाजरी. भिजलेले  
बणें, तुरीच्या डाळीची चुरी (कोरमें), सरक्या, धान्याचें  
फुटळ इत्यादि पदार्थ योग्य आहेत. जोंधळ्याचा कडवा  
चांगला, परंतु फक्त जोंधळेंच गुरांनं फार दिवस खाल्ले अ-  
सतां तें गुरू पर्जन्यकाळीं जड (फसल) होतें.

गुरांस जें पाणी पाजणें तें नद्या व ओढे जांपयेंत  
मवाही असतील जांपयेंत त्यांनील किंवा मोठा नलाव अ-  
सल्यास त्यांनील पाणी पाजावें. परंतु नद्या किंवा ओढे  
यांचा मवाह बंद आल्यावर जागजागीं सरबलवटांन जें पा-  
णी सांचून (जमून) राहिलेलें असतें व त्याजवर नवंग  
पेऊन बाजूची जमीन तांबूस किंवा पिवळटिंगाची दिसूं  
लागते. व त्यापाण्यावर दुर्गंधीयुक्त शेवाळी धरतें, तें पाणी  
भगदीं देऊं नये; कारण असें पाणी पिण्यांन आल्यानं  
संचित विषारी (अपकारक) पदार्थांनं मिश्रआलेली मानी  
पोटांत आऊन त्यापासून रोगांद्भव होतो. उदाहरण असें

## गुरांचा वैद्य.

१५

कीं, ज्या वर्षी कोणत्याही प्रदेशांत अखेरीस दिवसांत पाण्याचा आवाह पडता त्या वर्षी त्या प्रदेशांत गुरांच्या रोगाची सात येते.

थंडीचे दिवसांत बेलांस वंगरे पुगांचे बाफणें घाबें. ते असे कीं मृग चांगले शिजवून पगनेत काढावे आणि थोडे मीठ, गूळ, तूप, सुंठ, कोष्टकोष्ठिजण, वेरुंद, मि-  
थ्यें, व इतर या समान औषधांची पड करून सुमारें महा-  
मासेपर्यंत त्यांत घालावी आणि चांगले मर्दन करून  
लाडू करून घाबें.

दुसरा प्रकार- गळांचे गंड भाजून चुरावे आणि  
त्यांत तूप व साखर किंवा गूळ घालून लाडू करून घाबें.  
या खुगकांत तीन दिवसांनीं एकदा इतर, मिथ्यें, तुर-  
री व निरुळे या समान औषधांची पड एक नोळाप-  
र्यंत घालात जावी.

तिसरा प्रकार- तीळ चांगले शिजवून नेल्याच्या  
घाण्यांत घालवून नेल सुटपर्यंत मर्दन करवावे म्हणजे  
गब दोडक ना कन्डर्डचे भांड्यांत भगवा आणि शरीं  
अच्छेरप्रमाणें गूळ बारीक करून त्यांत मिश्र करावा. नं-  
तर ते मिश्रण चार दिवस तसेंच ठेवून सुरळ्यावर गु-  
रांचे गर्जाप्रमाणें मिश्र मात्रा काढी एक शेरपासून दोन  
शेरपर्यंत घाबें.

चवथा प्रकार- घोडे किंवा बैल यांचे शरीर पु-  
ष्ट होण्या करितां गळांचे फाडये, गळू भरडून एक बाण्यां



चे दोन अथवा तीन नुकडे करून काढलेले ) सुमारें एक डोर पर्यंत कल्हर्ईचे भांड्यांत दूध घालून त्यांत रात्री भिजन घालावे. प्रातःकाळीं न्यांतच आणखी दूध घालून तें मिश्रण ग्याऊं घालावें. या प्रमाणें एक महिना हा खुराक नित्य दिला असतां तें गुरू पट्ट होतें.

ज्या वेळीं बेंलांस अशा प्रकारचे खुराक द्यावयाचे असतील, तेव्हां आरंभी चार दिवस न्यांजकडून कांहीं काम घेऊं नये. नंतर नित्य थोडीशी स्पेटकरवून चार घटिका स्वस्थ बांधून देवावे. त्यांचे आंगास सुटलेल्या स्वेद (घाम) जिरून स्थिर झाल्यावर खुराक द्यावा. अशा प्रकारें केल्यानें तो खुराक सर्वांगांत भिनतो. आणि चांगला पचन होतो.

कित्येक लोक बेंलांस फक्त तूप पाजितान, परंतु तेंच तूप स्वयंतां यण्या जागें पदार्थांत मिश्र करून द्यावें. जसें मुगांचें बाफणें, गव्हांचे रोठ इत्यादि चर्वणीय पदार्थांतून देत जावें.

बेंलांस मठ, बाजरी, हरभरें वगैरे जो दाणा द्यावयाचा असला, तो चांगला निसावा (निवडावा) त्यांत उंदरांच्या छेंड्या, रेंब व खंडे अगदीं गहूं देऊं नये. नंतर तो दाणा भरवून त्यांत थोडें मीठ घालावें. आणि आंगाबरांवर पाणी लावून दोन घटका दावून ठेवून मृदुता आल्यावर द्यावा

गाडीचे व नांगराचे बेंलांस कांहीं कांहीं दिवसांनीं दाह पोजोत द्यावी. व हिंवाचे दिवसांत डुकगची चरबी घणजे

नेल मिळतें तें पाजावें. अथवा नाखाचा अंगरस काढून दळद, मिऱ्यें आणि तुरटी या समान औषधांची सुमारें एक नांखापर्यंत पूड घालून कच्चा एक शेरपर्यंत रस पां-  
जावा. ह्या तिहीं पैकीं कोणतेही औषध दिलें असतां, निदान दोन दिवस तरी त्यांस कोणत्याही कामास लावूं नये.

### गुरांकरितां चांगलें गवन.

गुरांस हांड नांपर्यंत नित्य ओली चार, दूधा, दांतर, गिवण, दशिया इत्यादि झाडांचा पाळा, रुजवून काढलेलें विलायती गवन हें घातल्यास दिनकारक आहे.

१- शुष्कवृणाचे अंतर्भेद पुष्कळ आहेत; परंतु त्यांत मुख्यत्वेन करून तीन भेद आहेत. ते- भाव्येण गवन, गन गवन आणि कडवा हे दोन.

१- भाव्येण गवन (पराज) ह्या गवतांत हळब्या भाता-  
चें जें बारीक काडीचें गवन असतें, तें उत्तम. बार्कीचीं ह्या पेंक्षां मध्यम होत. भाव्येण गवतास पर्जन्यांत भिज्णें ठेऊं नये. कदाचित् भिजलें तरी तें नत्काळ पसळून चांगलें सु-  
कविलें पाहिजे. ओल्या गवताची उदी केली असतां, तें कुजतें. त्यामुळे गुरें खान नाहीं. कुजलेल्या गवतांत, फें-  
सासारखे पांढरे व काजळाप्रमाणें काळे गंतु म्ह. गोळ्या द्रोतान. त्या गुरांचे खाण्यांत आल्या असतां अपकार करणाऱ्या आहेत.

२ गनगवन- श्रान्त देशपर्यंत नांवांचे व ज्ञानींचेही पुष्कळ भेद आहेत. तत्रापि गांडधेण, झिंजवा, नुरया, प-  
स्यो व शंगटा ह्या ज्ञानींचे गवन चांगले होय. यांपैकी  
क्रोणनेंही गवन जो पर्यंत त्याचे आंगी ओलसरपणा  
(रस) आहे तो पर्यंत म्यानी नक्षत्रांत कापून सुकून दे-  
वायें. ते चार पांच दिवस चांगले सुकल्यावर पेंढ्या बां-  
धून रचून देवायें. अशा प्रकारचे रसदार कापलेले गवन  
गुरें झटून गवानात. आणि ते निगेगी असते. विशाखा न-  
क्षत्राचा पर्जन्य गवतावर पडला असता ते बाधक होतें,  
असें काही लोकांचें मत आहे. परंतु इतकें तर अनुभव-  
सिद्ध आहे कीं. उभें गवन मुकून त्यांतल रस आटून गे-  
ल्यावर कापले तर त्यांत सत्व (तेज) दिलकुल रहात न-  
हीं. ह्या करितांच वर सांगितल्याप्रमाणें रसदार गवन कापून  
सुकवून देवायें.

३ कडवा- जोधळ्याचा कडवा गुगंस घालिनात. हा  
हितकारक, शक्तिदायक चांगला आहे. परंतु त्यांतून ही  
मुद्दाम कडवा नयार करण्याची अशी एक पद्धति आहे  
कीं, पर्जन्यकार्त्ता सर्वशेतीची पेरणी झाल्यावर गुगंकरि-  
तां एखादे शेतांत फारच दाट पेरणीनें जोधळा पेरिनात.  
या योगानें त्याची बारीक काडी येऊन कणसेंही बारीक-  
च येतात. यापासून दाणें घण्याचा उपयोग होत नाही. त्या  
कणसांसुद्धां तो जोधळा ओलसर असं पर्यंत तोडून सु-  
कून पेंढ्या बांधून देवाच्या. यास मुंज्यें किंवा बाटुक असें

म्हणतात. इतर कडव्यापेक्षा हा कडवा पुष्टिदायक, बलवर्धक, निरोगी असतो.

कोंकणप्रांती जोंधळ्याची शेती होत नाही. तत्रापे-  
मगड जमिनीस वाटुक चांगले होतं. हें अनुभवसिद्ध आहे.

कोंकणप्रांतांत वरी किंवा नाचणा यांची कणसें  
काढून घेतल्यावर जीं झाडे गढनात त्यांजली काड किं-  
वा कडव म्हणतात. हा गुरांस घालिनात; परंतु याचे  
आंगीं कस ( शक्ति किंवा तेज ) नसून फक्त निर्बाहाचा  
एक मार्ग आहे.

## बेलांची शुश्रूषा.

नित्य प्रातःकाळीं रात्रीं बेल बांधलेले असतील  
त्या जाग्यावरून सोडून मोकळ्या जाग्यावर दुसरे जागीं  
बांधावे. आणि त्यांचे आंगामे जे मलमृत्ताचे डाग पड-  
ले असतील त्यांजवर गवनाची काळी गरव पाण्यांत  
कालवून मारवून ठेवावी ( लेप द्यावा ); आणि ती चां-  
गळी सुकल्यावर गवगव्यानें किंवा काढ्याचे आंग पु-  
सणीनें चोवून टाकावी. या योगानें सर्व डाग निघून आं-  
ग स्वच्छ होतें.

जसा घोंड्यास गवगव करितात, तसा बेलांसही  
स्वरारा करावा. व काढ्याचे पुसणीनें दुवक्त ( प्रातःकाळीं  
व सायंकाळीं ) आंग पुसून स्वच्छ ठेवावे. घोंड्याचे स्फ-

## गुरांचा वैद्य.

गन्यास हांते नीक्षण असतान. तसे बैलाच्या ग्वगन्यास न ठेवितां अगदीं सूक्ष्म आंगावर ओरग्वडे न उठण्या-  
जोगे ) ठेवावे. कारण घांड्या साग्व्या बैलाची लोंकर  
दाद भसत नाहीं. बैलांस नित्य धुण्याचें कारण नाहीं;  
परंतु त्या दिवशीं त्यांची मंदनन फार झाली असेल,  
त्या दिवशीं बैलाचें ऊन पाणी करून चांगले धुवावे.

जे बैले पत्तन्यकाळीं नांगरास बांधितात. त्यांचे आं-  
गावर कर्दमा (चिरवळ) उडता. झाकरीतां नांगर सुटता-  
च बैलांचे आंगावरील चिरवळ. नित्य स्वच्छ धुवून टाका-  
वा. कारण तो आंगावर मुकटा असता लोंकर झडते.  
आणि बैल हेंगण होतान. व पायांत चिरवळ गडिल्यानें  
गेलें कृजतात. व कदाचित गेळांचे सांध्यांत गवडा अ-  
सल्यास तो धर करून डजा करील. याजकरीतां प्रति-  
दिवशीं चारी पायांनील चिरवळ व गवडा असल्यास का-  
ढून टाकावा.

## दुभत्या गुरांचें खाणें.

दुभत्या गाई किंवा म्हशी हांस आली चार, पेंड.  
कुठथांचें व कडचे निळांचे गुरी. तांदुळांच्या कण्या व  
दुसरे फेरणीनें तांदूळ कांडनें वेळीं जो पिठा साग्व्या कोंडा  
येतो तो. यांपैकीं नें मिश्रेल त्याचें मिश्रण गिजवून घा-  
ळावें. यास भांबाण म्हणतात. सग्व्या घालणें झाल्या-  
स त्याहिं गिजवूनच घालाव्या. फक्त सग्व्या घालल्यानें

गाई व म्हशी यांचें दूध कमी होतें. परंतु इतर ग्वाण्या-  
पेक्षां दूध दाट होऊन त्यांनं ग्वाण्याचा अंग जाम्त येतो.  
आणि लांणीही बट्ट येतें.

कोंमं म्हणजे तुरीच्या हाथीची चुरी अथवा हरभरे.  
मूग. उडीत इत्यादि धान्याची चुरीही साधारण पाण्यानं  
भिजवून मुग्री म्हणजे ग्वाऊं घालावी. यापासून दूध  
जाम्त येतें.

### म्हशी व गेंडे यांचें पोषण.

म्हशी व गेंडे आणि म्हशींचीं वांसरं यांचें आंगावरी-  
ल केश (लेव), वर्षाविन एकवेळ नरी काढवून दाकावे. नार्ही  
पेक्षां वाढलेल्या केंसांनं कोरवा पडून फार त्रास देतात.

ज्या ठिकाणीं नदी व नळाव किंवा मलाठाव असले.  
तेथें नित्य म्हशी व गेंडे यांस नेऊन सांडावें. म्हणजे नीं स्वच्छे-  
नं पाण्यानं बसतात. तेथें त्यांचें आंग स्वच्छ धुवावें.  
ज्या ठिकाणीं अर्शी संधी नसेल. तेथें थंड पाण्यानं  
नित्य गेंडे व म्हशी आणि त्यांचीं वांसरं धुवावीं.

दिवस व थंड पाणी हें गेंडकांस फारच इष्ट असतें.

उन्हाळें दिवसांत गेंडकांचे डोक्यांतून उष्णतेमुळे पृथं  
न असतो. त्यावेळीं त्यांचे मस्तकावर उड्यांचें किंवा एरं-  
ड्यांचें तेल चोळून मित्रवावें. व नांदुळांची पेज (कण्ठरी)  
पाजावी.

म्हशी व गेंडे चरण्याकरितां सांडणें आल्यास प्रत्येक-

काळपासून महा घटिकादिवस येई पर्यंतच मोडारी. कारण प्रत्येक ऊन त्यांजला सहन होत नाही. पर्जन्यकाळी प्रातः काळपासून सायंकाळपर्यंत चरन असरीं तरी त्यां सहना होत नाही.

लढाऊ रेंडे तयार करणें असल्यास निर्गनिगळे दोन ठिकाणीं दोनरेंडे अपरिचित बाळगावे. म्हणजे त्यांची एकमेकांशीं पूर्वीची संवय व आळख असूं नये. त्यांजला मुगांचें चाफणें रेंडें रबुगळ घालून चांगले तयार करावे. परंतु लढाईचे प्रसंगावाचून त्यांची परस्परशीं समदृष्टि होऊं देऊं नये. या प्रमाणें दोन्ही रेंडे तयार झाल्यावर मैदानांत दाहों बाजुनीं दोघांमही आपून एकदम त्यांची एकमेकांवर दृष्टि पांचावी. अशा वेतानें सोडले असतां एकदम मोठे निकरानें लढू लागतात.

मस्त झालेले रेंडे किंवा बैल यांजला कावून (स्वाधीन) ठेंबण्या करितां नाकांत वंमण घालावी.

## बैल व रेंडे ठेंबण्याचा काळ.

गाढ्यांचे बैल व रेंडे यांचे रुपणाच्या लंचक शिरा फांसानें किंवा दगडानें ठेंबताना यामुळे त्यांचें पुरुषत्व नष्ट होतें. आणि शरीरांत धातु संचय राहून सशक्त असताना.

हे सातवे वर्षापासून आठवें वर्ष पूर्ण होईपर्यंत ठेंब-

## गुरांचा वैद्य.

२३

नास आणि रेंडे दहावे वर्षीन ठेंचण्याचा प्रचार आहे. किं एक घसगर वस्वारी लोक ज्या वेडीं गाईं विनात (मसून होताना) त्याच वेडीं मिन्य गाईंचा चीक (कांबळें दूध) कावून लहानपणींच त्या वांसराच्या लंबक शिरा चोळून निरविनात. तरुण बैल ठेंचण्यापेक्षां हा प्रकार बरा असें किन्युंकांचें मत आहे.

प्रत्येक गांवीं एक एक वसू बैल जातवान थोराड व नसाच एक रेंडा या प्रमाणें वांन्ही ठेंचल्या शिवाय मस्त सोडलेलें असाच. म्हशी आपल्या ऋतूंत आल्यावर रेड्याकृतिनां अद्दोगत्र रेंकतान (ओरडताना) त्या वेडीं रेड्यांचा व नशाच गाई फळणास आल्यावर त्यांजला बैलांचा. उपयोग हांडील. आणि अशा प्रकारें मस्त स्वेच्छाचारी रेंडा व बैल यांचें सशक्त बीजापासून प्रजाही सशक्तच उत्पन्न होते. अशा प्रकारें रेंडा व बैल सोडण्याचा, गुजराथ व कर्णाटक प्रांती प्रचार गांवां गांवीं असल्याचें कळतें. हा प्रचार सर्वत्र असणें हें दिनकांक आहे.

## गेगी गुरांची शुश्रूषा.

कोणताही गेग झालेले गुरू सर्व गुरांन न बांधितां एकीकडे स्वतंत्र बांधावें. आणि त्याचें उपचार ज्या ज्या गेगाप्रमाणें ते ते करणें उक्त लिहिलेले आहेत. ते ते सर्व मनः पूर्वक करावे.



## गुरांचा वैद्य.

गेगी गुरू उदवर्णीस आलें असतां दिवसांतून दोन वेळ न्याजना उदवून उभें करचें आणि चार्गपायांवरून जो गनें वरून ग्यालीं गडीन यावें. व न्या गुरास चालण्याची शक्ति असल्यास सपाट (सारख्या) जाग्यांत दहा बीस पावले तरी चालवावें. या योगानें, बसून गदिल्यामुळें शिरा आकर्षण होऊन आलेलें जडत्व कमी होतें. अशा प्रकारचें गुरू चालविने वेळीं दोहों वाज्जस दोन असामी सजक असावे. त्यांनीं झोंक गेल्यास आधार द्यावा म्हणजे नाच सांवरणें आणि पडन नाहीं.

पायांचा लाग, मुसळा, जाळींद्र, लाळ्या गंग इत्यादिजे गंग स्पर्शजन्य आहेत. त्या कोणत्याहि गंगानें आजारी झालेले गुरू स्वतंत्र बांधून त्याचें उच्छिष्ट गवन, ग्याणें किंवा पाणी यांचा अन्य गुरांस वास मुद्दो घेऊं देऊं नये. रोगी गुरांपुढील गवन (उच्छिष्ट गदिलेले) जाळून टाकावें.

मुसळा झालेल्या गुराचें शींग व मूत्र मोकळ्या जाग्यावर न टाकितां जमिनीत खळगा खणून पुरून टाकावें. कारण त्याचा वास मुद्दो दुसऱ्या निरोगी गुरांनें घेतां कामा नये. अशी नजरीत करणें हें हिनकारक आहे.

आसपासचे गांवाचे किंवा एकाच गांवांत परंतु ज्या कळपांनील गुरांस गेग झालेला असल. त्या गुरांन आपलीं निरोगी गुरें मिसळूं नये. व परस्परांस स्पर्श हि करूं देऊं नये.

गांवांत रोगाची सांत आली असतां गुरांचें शक्तीप्रयोगें प्रत्येक गुरांस दोन ताळेपामून नवरांक पर्यंत प्रतिदिशीं

एक वेळ आंधर जिंबाच्या भंगरूम (पाण्या शिवाय फारसेछ) देन र्हावें.

नित्य प्रातःकाळीं व सायंकाळीं गंधकाची व उदाची अशा निरवि-  
गळ्या धुन्या आपले गुरांस द्याव्या. उदाची धुनी गोळ्यांत  
अशी करवी कीं. सर्व गुरांचे श्वासोच्छ्वासानें थोडा तरी धू-  
र त्यांचें मस्तकांत भरवा. व सर्वांगास दी जागावा.

मनुष्यांस जशी परकी तसा गुरांस मुसळा हा गेग  
आहे. याजकडितां धाम (गेगाची मांथ) आनी असेल ते-  
न्हां वेता वाहेल गुरांस पाणी पाजूं नये. व गुरांकहि निय-  
मित दळकें पदार्थांचा असावा.

किंयेक गुरांस दाहें बाघळण्याची संवय असने. याकरि-  
नां ज्या प्रदेशांत द्यार किंवा धेंड्यांकांनीं मृतगुरांची निर्गेत  
करण्याची चाल असेल तेथे त्यांजकडून गेगांनं मृत झालेल्या  
गुरांच्या पोसांनील लागस (मळ) व दाहें हीं एक ग्याडा ग-  
णून त्यांत पुरवून टाकावीं. अशी योजना केव्हांनं तीं दुस-  
रे गुरांस सांपडणार नाहीं.

गायी व ष्ढगी यांस प्रसृतकाळीं जपणें.

गायी किंवा ष्ढगी गाभण असनां त्यांची ग्याण्यापि-  
ण्याची व्यवस्था बांगनी देवण्याविषयीं पूर्वीं सांगितलेच आले.  
जशी नजरीत देवून त्यांची प्रसृत झोण्याची मधीं आल्यावर  
पुष्कळ गुरांचे समाजांत त्यांस गत्रो न बांधितां मनंत्र जाण्यां-  
न बांधण्याची व्यवस्था देवावी. असं 'न केव्हांनं कित्येक'

अपघान असे घडताने कीं व्यालेल्या गाईचे किंवा म्हर्जीचे बांसके दुसऱ्या गुगंवे पायांग्याकीं सांपडते किंवा गग्यादे गाग्व गुग्ने असलेले नर बांसगम अनाखर्वाते मागते. इत्यादिकाणांमध्य गाभण गुगं स्वतंत्र बांधलेकीं अजादी.

गाई व म्हर्जी यांचा प्रसूतिकाळ समीप आला असता गाभणेपणीं त्यांचे स्नानांतून पिवळट रंगाचा दाद, चिक दान असतो. तो पातळ दुधासारख्या पांढऱट रंगाचा घेऊं लागतो. जननेंद्रिय शिथिल आणि मोकळे होत जाते. दोन्ही बाजूंचे पांढे अगदीं बसतात. शेंपडीवरचे मणी निरनिराळे मोकळे दिव लागतात. थ्यासांच्छ्वास कुंथल्या सांगित्वें घेतात. पोटांत दुग्ध लागले म्हणजे दर्चेवर बसतात आणि उठतात. शेंपटी मुरडतात. व ती जननेंद्रियाच्या एके बाजूस भरतात (देवतात). मयताचा गग्यादा घांस फार घाईनें ग्यातात व मध्य कांदीं वेळ मध्य गडतात. हीं साधारण लक्षणें प्रसूतिकाळचीं आहेत.

गग्यादे अशक्त झालेले गुग्ने असल्यास त्याचें बांसके उदगत पांसेत (पोटे होतें). व निःशक्तनेमुळे मृदका होकर होत नसल्यास गळ्याच्या शेवट्या आधणांत शिजवून त्याचें पाणी कच्चें चार शेंपर्यंत काढून त्यांत कच्चा पावशेंपर्यंत तूप घालून अगदीं कोमट झाल्यावर पाज्यावें आणि दादा मिनिटें अवकाश गेल्यावर बांसगंच्या खुल्या दोन्ही हातांत धरून हळू हळू ओढावें म्हणजे अग्नि मुरकण होई. हें कृत्य बांगले सृष्ट मनुष्यानें केले पाहिजे.

वांसरुं उपजतांच त्याचें चार्ग पायांचें खुण्यांस  
गर्भान वादलेकीं पांदरीं पृदु गेळें भस्मान तीं तन्काळ न-  
ग्यानीं कुरनुडून दाकादीं. कित्येक गाई किंवा झशी दांना-  
नीं आपणच तीं गेळें काढितान.

वांसरुं उपजतांच तें व्याजिल्या गुरांच्या नांडापुढें  
मेवांचें म्हणजे तें गुरें वांसरुचें सर्वांग चाटून स्वच्छ क-  
र्गिं आणि आपले वांसरुस चांगलेपणीं ओळखिनें.

गाई व झशी प्रसून झाल्यावर त्यांची चार लपकर  
पडण्याकरितां कळफीचा ओला पाला व सालास्कन्हां भात  
ग्याळें घालावे. आणि चारस एक सुमारें अच्छेरपर्यंत  
वजन्याचें कांकूड किंवा दगड दारीनें बांधावा. कित्येक लोक  
जोडा किंवा वाढापडि बांधून ठेवितान. एकंदरीत वजन वां-  
धणें हें खरें आहे.

चार पडल्यावर ती तन्काळ नेऊन जमिनीत पुरून दा-  
कादी. व्याजिल्या गुरांस ग्याळें देऊं नये. चार पडल्यानंतर  
जननेंद्रिय आणि मार्गान् बाजूचा कमरेपर्यंतचा भाग वांस  
खोबऱ्याचें किंवा तिळाचें नेऊ चांगलें लावून साधारण गर-  
म पाण्यानें तो भाग चांगला ओंकावा. आणि ओंठी व स-  
र्वांग स्वच्छ धुवावे.

वर सांगितल्या प्रमाणें सर्व व्यवस्था झाल्यानंतर प्र-  
थमारेतीं ग्याणें दावयाचें तें नांदूळ एक शेर व पेंथ्या पा-  
वशेर यांचें भानापेक्षां पानळ व कण्ठरीपेक्षां घट्ट, ज्यास  
घाटलें म्हणतान तें नयार करून त्यान ओंले नाईबाक-

कीस गूळ व तिळांचें तेल घालून तें निवाल्यावर (थंड झाल्यावर) खाऊं घ्यावें.

दूध काढनेवेळीं प्रथमारेभीं आंचळ मृदु करून सर्व आंचळांतील थोंडें थोंडें दूध पिळून काढावें आणि आंचळ चालू झाला (दूध येऊं लागलें) म्हणजे वांसरुं लावावें. असें करण्याचें कारण हें किं. प्रथमच गुरू व्यालें असतें तेव्हां त्याचे आंचळांत (दूध येण्याचे छिद्रांत) भेंड धरलेलें असतें तें भेंड वांसराच्या आकर्षणशक्तीनें निघत नाही इतकेंच नव्हे; तर मनुष्याच्या हि पिळण्यानें न निघेल तर सुईच्या शेकनें जसा कांदा काढिताना, या प्रमाणें तजविजीनें आंचळाचे मुर्यास मूय लावून किंचित विदारण करून जोरानें पिळावे म्हणजे भेंड (स्वील) निघून दूध येऊं लागतें.

नित्य दूध काढून झाल्यावर ओंटी धुवावी आणि गोंचड्या असल्यास काढून टाकून सर्व ओंटीस कडू तेलाचा हात लावावा. या योगानें आंचळांस नडतडीतपणा येत नाही. व गोंचड्या ही चिकटत नाहीत.

## वांसरांची जतन.

वांसराच्या जन्म होतांच त्याचे दोन्ही कान फुंकावे. व नोंडांतील मळ (वलक) वगैरे बोरानें काढून टाकावा. आणि पुढें त्या वांसरास दुधापासून दुधगा वगैरे विकार न होण्या कारणां अन्मतःच मुरडशेंगीच्या झाडाचें (केवणीचें) मूळ थंड

पाण्यांत क्षीन मासेपर्यंत उगाळून एक तोळा पाणी करून पाजावें नंतर दूध पाजावें.

वांसरास दूध देणें तें जसजसें त्याचें वय अधिक होत जाईल तसतसें जास्त देत जावें. प्रथम एक एक आंचळ द्यावा. नंतर दोन दोन द्यावे.

• म्हशीचे वांसरास दूध पाजून झाल्यावर लागलेंच दोन तोळेपर्यंत थंड पाणी पाजावें या योगानें म्हशीचे दुधांत जी चिकीकस असते ती वांसराचे पोटांत बसत नाहीं आणि खडा वगैरे घन नाहीं.

वांसरें बांधण्याची जागा चांगली बंदोबस्ताची घराप्रमाणें असावी आणि वांसरांचे पायांखालीं व आंगाखालीं उक्षीचे झाडाचा पाला हांथरून ठेवावा. या योगानें उब असते. आणि पित्वा होत नाहीं.

वांसरा खालील जागा नित्य दोन वेळ झाडून साफ करावी आणि चार चार दिवसांनीं जागा बदलून वांसरें बांधावीं. अथवा दिवसा एक ठिकाणीं व रात्री दुसरे जागीं. अशीं बांधिल्यानें जागा सुक्या राहून त्यांस सुरख होतें.

म्हशीचें वांसरांस काबळ्याचा तुकडा जाळून त्याची राख काळी तीन मासे पर्यंत एक तोळा निळांचे तेलानें कालखून दर आठवड्यांतून एक वेळ हें मिश्रण पाजीत जावें.

जशी मुलांस बाळघुटी तशी वांसरांस कृमि वगैरे न हांण्याकरितां सांतविणाची साल व किराडताचा पाला यांचा रस काढून त्यांत सागरगोठ्याचा गीर, पंढसपांढी, ओंथा

आणि कागळयें (कडुमिरें) या समान औषधांची तीन मासे पर्यंत पृड मिश्र करून एक एक तोळा रस पाजावा. हें औषध महिन्यांतून दोन वेळ द्यावें.

ज्या वांसराम पोतभर दूध मिळत नसेल त्यास किंवा वांसराचें वय दोन किंवा तीन महिन्याचें झाल्यावर त्याजला नित्य पिठाचा रोठ (जाड भाकरी) भाजून त्याजवर तिळाचें तेल घालून चुरा करून खाऊं घालावा. व जसें थोर गुरांस वेळोवेळीं पाणी पाजणें व चारा घालणें त्या प्रमाणेंच वांसरांविषयीं ही चांगली नजर ठेवावी.

लहान वांसरांस दांगी लावल्या खेरीज मोकळीं सोडूं नयेत. कारण त्यांचे मस्तकांत मोकळी हवा भरल्यावर तीं पाहिजे नशा उड्या मारितात व अकस्मात बुजून कांढें तरी उडी मारतांच पाय फांकतात. अशा प्रसंगांनें कित्येक पाय मोडून निरुपयोगी झालेलीं गुरें पाहण्यांत येतात. द्या करितां ही सूचना अगत्याची आहे.

गुरें विकत घेणारांनीं लक्ष्यांत ठेविण्या-

च्या गोष्टी.

जशा घोड्यांस बहात्तर खोडी असतात, तशाच कांहीं गुरांसही आहेत. परंतु त्या सर्वे पहाण्याचा प्रचार नसून खालीं लिहिलेल्या मात्र अवश्य पहाव्या.

→ कोणतेही गुरूं सतत मान फिरवीत राहणें अथवा

झलत राहनें. तोंडांतून लांब जिह्वा बाहेर काढून चारचार फिरवितें. रात्री बिनाकारण हंबरतें ( ओरडतें ) मोठ्यानें घोर-  
नें. ह्या लक्षणांपैकीं कोणतेंही लक्षण असल्यास तें गुरू-  
विकृत घेऊं नये.

मर्ब आंगाचा रंग काळा किंवा जर्दा अथवा तांबडा  
असून ज्याचा एकच पाय पांढरा असेल, तें व सतत वि-  
नाकारण डोळ्यांतून पाणी गाळीत राहणारें अशीं गुरें घे-  
ऊं नयेत.

ज्या गुराचे आंगावर चांदणीप्रमाणें फूल उठतें त्यास  
फुललें असें म्हणतात. तें गुरू घेऊं नये व घरचें असेल  
तर घरांत ठेवूं नये.

माघमहििन्यांत अथवा बुधवारीं अथवा मूळ नक्षत्रावर  
( ज्येष्ठ महिन्यांतील गौरी आवाहनाचें मूळ नक्षत्र ) या दिवशीं  
व्यालेल्या म्हराी समजून उमजून घेऊं नयेत. व आप-  
ल्या व्याल्या असल्यास घरांत ठेवूं नयेत.

बैल घेणें तर तो अगदीं थंडा किंवा अतिशय ताप-  
ट असूं नये असा पाहून घ्यावा.

खादीं मान करून नेटानें भार ओढणारा बैल, भार-  
दारी गाड्या, मोट, नागर यांस उत्तम होय. व वर मान  
करून चालणारा स्वारीच्या सारबट गाड्या, दमण्या, शि-  
ग्राम यांस योग्य होय.

बैलास स्वाभाविक चालवून पाहून ज्याचा मागील  
पाय पुढल्या पावलाच्या पुढें पडेल तो उत्तम. पुढील पाव-



लांत मागील पाऊल पडेल तो मध्यम. आणि पुढील पावला मागे, मागील पाऊल पडत असल्यास तो कनिष्ठ होय. याच्यानें मजल करण्याचें काम कमी होईल.

वर सांगितलेल्या खोडी खेरीज फक्त बैलासच आणखी अशा खोडी असतात कीं, जिंमं उज्जळेलीं म्हणजे पांदरे मांघ असलेले व पाठीवर कातर (खोंकरीचा आकार कात्रीप्रमाणें असतो) व खोंद लांडा म्हणजे घोंक्यावर शेंपही असणें यांपैकीं कोणती ही खोड असल्यास तो बैल अगदीं घेऊं नये.

गुरें विकणारे लोक नें तयार दिसण्याकरितां रामेदी या झड्डाचे पाल्याचा रस गुरांचे आंगास लाविताना, त्या योगानें आंग सुजतें (थोडली घेते) आणि पुष्ट असल्या सारखें वाटतें. परंतु हा रस लाविल्यानें गुरांचे आंगांत बारीक गांठी धरतात. याकरितां गुरूं घेतेंवर्चीं त्याचे आंगावरून जोरानें हात फिरवून पहावा आणि तसा प्रकार नसल्यास ध्यावें.

गुरें घेण्यास व विकण्यास ज्योतिः

शास्त्रमते उक्त धरलेले दिवस.

सूर्यनक्षत्रापासून दिवसें नक्षत्रापावेतो मोजावीं. प्रथमचीं चार यास आंतली चाल असें म्हणतात. गुरें देण्यास किंदा घेण्यास हे दिवसें योग्य आहेत. त्या पुढचीं तीन न-

## गुरांचा वैद्य.

३१

क्षत्रें वाईट. यांस बाहेरची चाल असें म्हणतात. ह्या बाहेर-  
च्या चालीवर गुरें देऊं नयेत व घेऊं ही नयेत. याच क्रमानें  
चार चांगलीं, तीन वाईट अशा क्रमानें मोजून आंतले चा-  
लीचीं चार नक्षत्रें असतील, त्यांत व्यवहार करावा.

## . गुरें बाळगणारांनीं अवश्य संग्रहास ठे-

### विण्याच्या वस्तू.

हिंग, गंधक, ऊद, तुरदी, शुद्ध निळ्याचें तेल, चांगली दारू  
(मद्य), दळदीची पृढ, वडागर्ग मीठ, अळशी, कुळीथ, निरफळें,  
दकमकी कापूर, तपकील, कारळ्यें, मिऱ्यें, मोहरी इत्यादि औ-  
षधें संग्रहास असावीं.

गाला

नांव

आकृति. ३. न्या

१ गुरांस औषध पाजण्याचें  
घोटें (नाळ.)

१



घोटें

२ गुरांचे तांडांत दान घा-  
लणें करितां चांक (छिद्र  
पाडलेलें लांकूड.)

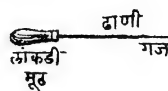
२



चांक

३ मोठे डाग देण्या करितां  
डाणी (लोखंडी गायदुम  
केलेला गज.)

३



डाणी

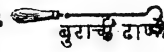
लाकडी

गज

मूठ

४ गोलाकृतीं फळे किंवा पळे डाग दे-  
ण्याकरितां लोखंडी गजाची डाणी.

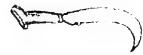
४



बुराची डाणी

- ५ बारीक रेषांचे डाग देण्या  
करितां पातळ पाठीचे खु-  
स्पें (कायनें.)

५



खुरपें

## वर दाखविलेल्या आकृतींची समजूत.

**आकृति पहिली घोंटें-** गुरास कांहीं औषध पाजणें झाल्यास त्या गुराचे दोहों बाजूंस दोघांनीं उप्पें राहून एक एक हानानें शिंग धरावें आणि दुसरा हात गुरांचे ओंठारवालीं घालून आंगठे गालफडांतून तोंडांत शिरवून तोंड उंच करावें. नंतर तिसरे मनुष्यानें घोऱ्याचें बारीक तोंड (दोंक) गुरांचे तोंडांत घालून मोठे तोंड वर गद्दाल त्यांत औषध योगानेंच.

**सारखे आकृति दुसरी वांक-** कोणत्या ही कारणानें गुरांचे तोंडांत हात घालून पहिलें झाल्यास वर मांगिनल्या प्रमाणें गुरांचें तोंड उंच करून ह्या लांकडाची एक कड रवाली व दुसरी वर अशा प्रकारें तोंडाचीं दोन्ही जाभाडें उघडून त्यांत हें लांकूड घावें आणि तें परतून नये याकरितां दोहों बाजूंच्या मुठी एकानें घट्ट धराल्या, नंतर लांकडाचे छिद्रांतून तोंडांत निर्भयपणें हात घालावा.

**आकृति तिसरी हाणी-** गुरांस मोठे डाग देणें झाल्यास ही हाणी टोंकाकडील बाजूनें तापवून मूठ हानांत धरून डाग घावे.

**आकृति चौथी बुटाची हाणी-** कोणत्या ही जागीं

गोलाकृति<sup>०</sup> डाग देणें झाल्यास ही दाणी गोलाकडील बाजूनें तापवून डाग द्यावे.

**आकृति पांचवी स्वरुपें-** ह्या स्वरुपाची पाठ (मा-  
गील बाजू) गायदुस पातळ असल्यानें कोणत्या ही ठिकाणीं  
बारीक डाग देणें झाल्यास ह्याचा चांगला उपयोग होतो. ह्या  
डाग देणागनें फार सफाईनें लेकर हात ओढावा. असें न  
केल्यास, पाठ पातळ असते यामुळे गुरांस जास्त इजा होईल.

ह्या वस्तु संग्रहास असल्यानें पाहिजे तेव्हां उपयोगी  
पडतान.

एखादा रोग त्वग्नि व्याप्त होणारा झाल्यास त्या प्रसं-  
गीं डाग देण्या करितां नवीन इत्यार नयार करविणें. अथवा  
दुसऱ्या कडून मागून आणण्यांत जो काळ जातो तिला  
अवकाशांत व्याप्त होऊन असाध्य होणारे रोग पुष्कळ न्या  
हेत. यामुळे वर दाखविलेल्या वस्तु सर्वांनीं संग्रहास ठेव-  
णें अवश्य आहे. हें सर्वत्र अनुभवी लोकांस विदिन आहे.  
तेव्हां याविषयां विशेष विवेचन करण्याची जरूर नाही.

**गुरांस होणारे रोगांची चिकित्सा (परीक्षा)**

**आणि त्यांजवरील औषधें यांचें**

**निरूपण.**

**कुंदरोग.**

अनियमित आहार व विहार यांजपासून जशी अमुष्याची

प्रकृति बिघडते; तशीच गुरांचीही बिघडते. सुक्या कोंडा, मृत्ति-  
कामिश्रित गवन, क्षुधित असून पुष्कळ पाणी पिणें, फार मेहन-  
त पडून पांढर रवाणें न मिळणें इत्यादि कारणांनीं उष्णता  
संयुक्त कोष्ठ कुपित होऊन कुंद या नांवाचा रोग गुरांस उ-  
त्पन्न होतो.

**लक्षणें**— कुंद झालेलें गुरू सुक्या लेंड्या इगतें. दिव-  
सें दिवस शक्तिक्षीण होऊन रोड होत जातें. सर्व दांत हालूं  
लागतान. यामुळें पेंडीचा खडा किंवा जाड गवन खावचवत  
नाहीं. हा रोग जांपर्यंत पक्क झाल्या नाहीं तों पर्यंत औष-  
ध उपचार केला असतां त्वग्नि गुण येतो. वर्मीं औषध न  
पोंचल्यास जसा मनुष्यास क्षयरोग होऊन कांहीं दिवसांनीं  
योगानेंध्य होतो, तसाच प्रकार या कुंदरोगाचा होत असतो.  
सारशेगावर तीन महिनेपर्यंत औषधें लागू पडतान.

### कुंदरोगावरील औषधें.

१ मारंगनार या झाडाचीं पानें लिंबिणीच्या पानांसार-  
खीं असून हीं झाडें मोठीं होतान. पान चुरलें असतां दर्पयु-  
क्त वास येतो. या झाडाचें पानांचा, पाणी घालून बारीक कु-  
टून कच्चा पावशेर रस काढवा त्यांत तितकाच ओल्यानार-  
ळाचा आपरस (पाणी घातल्या शिवाय काढलेला) व दी-  
न तोळे जगदळ्याचे सालीचा रस मिश्र करून त्या मिश्रणा-  
त नवटांक गूळ कालवून प्रतिदिवशीं प्रातःकाळीं एक वेळ  
या प्रमाणें सात दिवस हें औषध द्यावें.

२ मुचकुंद या नांवाचीं झाडे मोठमोठीं असतात. पानें पळसाच्या पानांएवढीं असतात. या झाडांस फुलें आठ अंगुळेंपर्यंत लांबीचीं जाड पाकळ्यांचीं येतात. त्या झाडाचे सालीचा रस कच्चा अच्छेर काढून त्यांत नितकाच नारळाचा आपरस घालून या मिश्रणांत सहा तोळेपर्यंत गूळ कालवून प्रतिदिवशीं एक वेळ प्रमाणें सात दिवस हें औषध द्यावें.

३ जशीं केतकीचीं झाडे असतात, तशींच जलाश्रित नोंडगी ह्या नांवाचीं झाडे असतात. आणि केतकी प्रमाणें या झाडांस हाते (कणसें) येतात. परंतु यास सुवास अगदींच येत नाहीं. हीं झाडे बहुतेक प्रांतीं आहेत. ह्या नोंडगीचे झाडांचा कवळ ह्मणजे ज्या ठिकाणीं पाण्या येतागला कोवळ्या पाण्या अग्रास असतात, त्या काढून टाकून पान्या तीळ गर्भाचा दांडा आपणून बारीक कुटून पाणी घालून सुमारें दहा तोळे पर्यंत रस काढावा. त्यांत नितकाच नारळाचा रस व नवटांक गूळ कालवून प्रत्यहीं दोनवेळ प्रमाणें तीन दिवस किंवा सात दिवस, रोग निर्दोष होईपर्यंत द्यावा.

४ कुड्याचे (इंद्रज्याचे) झाडाच्या कोवळ्या तुवऱ्या (ठिकशा) बारिक कुटून पावशेर रस काढावा. त्यांत नितकाच नारळाचा रस व नवटांक गूळ घालून सात दिवस प्रत्यहीं दुवक्त हें औषध द्यावें.

## गालफोडी या रोगाचीं लक्षणें व

## उपचार.

चारा किंवा कोणताही पदार्थ घाईनें स्वाते वेंडीं गालाचा आंतील भाग दाढेरवालीं सांपडून चावण्यांत येणें, किंवा गव तांतून कांठा बोचणें अथवा कांहीं गुरांस हाडें चघळण्याची संवय असते; त्या एखादे हाडाचें टोंक गालास जोरानें लागणें इत्यादि कारणांनीं रक्त कुपित होऊन त्या जागीं तोंडांत आंतील बाजूनें (गालफडांत) नासलेल्या रक्ताची गांठ होते. ही प्रथम लहानच असते. परंतु दिवसें दिवस वाढत जाते, नीळ मोठी होऊन दाढें आली म्हणजे गालफड सुजते. योगाने आंतून व बाहेरून तप्त होते. यामुळे गुराच्यानें कांसारखाचवत नाही. व रवंथ करवत नाही. केव्हां केव्हां तोंड पसरनें. त्यांतून चिकट लाळ पडते. भक्षणीयपदार्थ पुढें टाकि ला असतां त्यावर आसक्ति दारवितें. परंतु तो त्याच्यानें खावत नाही. या लक्षणांनीं हा रोग ओळखवावा.

## उपचार.

मागे नंबर दोनच्या आकृतीचें लांकूड दारविलें आहे तें रोगी गुराचे तोंडांत देऊन एक दाभण हातांत घेऊन त्या लांकडाचे भोंकांतून गुरांचे तोंडांत हात घालून दुसरे हातानें त्या गांठीचे बाहेरील बाजू जोरानें दाबून धरावी आणि ती गांठ दाभणानें फोडावी (क्षत करावें). नंतर दाभण टाकून

हजरीची पूड व मीठ एकत्र करून त्या गांठीवर जोरानें चर्पण करावें. मध्ये सुमारे पांच मिनिटें अवकाश गेल्यावर तुरीच्या लाहीची बारीक पूड करून गांठीवर चोखावी. ह्या प्रमाणें उपचार केल्यावर सुमारे एक प्रहरांत गुळ साधारण चारा ख्याळ लागतें. दुसरे दिवशीं कांहीं कसर आहे असें वाटल्यास फक्त हळद व मीठ चोळून तुरीच्या लाहीची पूड बसवावी. ह्या प्रमाणें दोन, तीन दिवस केलें असतां निरखालस गुण येतो.

**सूचना-** अविचारी लोक या क्षल्लुक रोगाचा पुरा नपास करून परीक्षा न करितां भलत्याच कल्पना चालवून पोरांत औषधें देतात. व त्याणें अपाय होतो. याकरितां या विषयी चांगली नजर ठेवावी.

माला

त्या

## विरली या रोगाचीं लक्षणें व

### उपचार.

जसें मनुष्याच्या नाकांत मोघ वाढतात, तसेच गाई, म्हशी, रेडे व बैल यांस. उन्हाळे दिवसांत प्रखर उन्हाचा ताप लागून फार त्रास झाला असतां पर्जन्य पडून थंडाई आल्यावर शरीरांतली उष्णता बाहेर पडते. त्या योगानें नाकपुडींत न कळा वाढल्या सारखा फाड येतो. याची परीक्षा करण्याचा असा प्रकार आहे कीं, उजव्या नाकपुडींत विरली झाली असल्यास डावे पाय व डाव्या नाकपुडींत झाली अस-



तां उजवा पाय (पुढचा किंवा मागचा) याची मूठ (स्वुरावरील भाग) सुजतो आणि फार संतप्त होतो. मुठीत व मुठीच्या बाजूस फोड येतात. तेंपें करून गुरू फारच लंगडूं लागतें. याच लक्षणांनीं हा रोग ओळखावा.

### उपचार.

मोंगली एरंड, निवल, दिंडा, अथवा निर्गुंडी, यां झाडां-  
पैकीं कोणत्याही झाडाची सुमारे हानाचे बोटा एवढी मोठी व  
एक हात लांबीची सरळ काठी काढून तिजवरील त्वचा स्वर-  
हून काढावी. आणि दोहों बाजूंची चांगली राप करावी. त्या  
त, दापेस व काठीस लोण्यांत हळदीची पूड कालवून लेप करा-  
योगाने अंतर बिरली झालेल्या गुराचें तोंड उंच करून (उचसून)  
सारजे. पायांस फोड झाले असतील, त्याचे विषम बाजूचा का-  
न, नाकावर डोळ्यापासून सारखा परतून आणावा. आणि त्या  
कानाचें टोंक जेथपर्यंत येईल, तितकीच त्या काठीस खूण क-  
रावी. नंतर ती काठी मुठींत घट्ट धरून खूण केलेली असेल,  
तितकी (कानाचे अग्रापर्यंत) नाकपुडींत घालून सव्य अपसव्य  
साधारण जीरानें रगडून (दावून) फिरवावी. म्हणजे तो कळा  
मोडतो आणि करकर असा शब्द होतो तेव्हांच काठी काढून  
घ्यावी. सुमारे दहा मिनिटें अवकाश गेला म्हणजे दर्द श्लेष्मरूप  
निघून जातो. रोग नूतन (कोवळा) असल्यास दुसरे दिवसापासून  
नव्वे गुण वाटूं लागतो. व पक्क (जून) झालेला असल्यास बर  
सांजितल्या प्रमाणें तीन दिवस इलाज केला पाहिजे.

**दुसरा प्रकार-** विरली हा रोग होनांच जो पाय दुःखन असेल, त्या पायांत पांढऱ्या गोकर्णीच्या बेलीचें कडें करून घालावें (पायांस बेलीचें वेष्टण करावें). व पांढऱ्या गुंजेच्या पाल्याचा रस सुमारे अर्ध तोळा, विषमनाकपुडींत पिळावा. हा रस नाकांत पिबतांच बेलाचें किंवा कोणत्याही गेली गुराचें उचलून धरलेलें तोंड झटकन सोडून द्यावें. याप्रमाणें तीन दिवस प्रत्यहीं दुबळ उपचार केला पाहिजे.

**गुरांचे डोळ्यांत फूल पडतें किंवा**

**सारा येतो त्याजवर.**

डोळ्यांतील बुबुळावर अभावित सारा आला पडल्यास तें व्यक्त दिसतें. याजकरितां त्या विषयीं विशेष विवेचन करण्याचें कारण नाहीं. आतां अशा प्रकारची व्यथा झाल्यास नित्य प्रातःकाळीं व सायंकाळीं पिंजर म्हणजे कुंकुवाची घूड व्याधित डोळा उघडून धरून त्यांत भरावी. अथवा नाचण्याचें बारिक पीठ भरावें. ह्या प्रमाणें कांहीं दिवस केलें असतां सारा व फूल झडतें.

**गुरांच्या जिभेस कांटे येतात, त्यांजवर.**

गुरांची जीभ स्वभावतः खरखरीत असते; परंतु कांटे उठले म्हणजे जीभ फार तापते. आणि सुईच्या अग्राप्रमाणें तीक्ष्ण टोक असून मुळांत जांड असते.

काळे कांटे दिसू लागतात. क्वचित् जिभेस चट्टेही पडतात. कांटे आलेले गुरूं नित्य क्रमाप्रमाणें चारा खान नाहीं. स्तब्ध होतें. व राहून राहून नोंड उघडतें.

### उपचार.

उडदाच्या दाण्या एवढे मिठाचे खडे व हळदीची पृड एकत्र करून गुरांची जीभ गालफडाकडून बाहेर काढून त्याजवर हें मिश्रण घालावें आणि हानानें खडून घेऊन कांटे मोडून टाकावे. या प्रमाणें एक वेळ किंवा दोन वेळ करितांच गुरूं हुषार होतें.

## कर्णरोग (कोने किंवा कान फुटणें) याचीं

### लक्षणें आणि उपचार.

कोनें या नांवाचा रोग बहुधा म्हशी व रेंडे यांस फार होतो. गाई किंवा बैल यांस क्वचित् होता. ह्या रोगाचें लक्षण (उत्पत्ति) अशी आहे कीं, मस्तकांत जवू (रुमि) होते तेव्हां गुरूं कोणत्याही लांकडावर किंवा दरडीवर कपाळ केव्हां केव्हां आपटितें. तो रुमि आंतील बाजूनें कानास क्षत करितो. तेव्हां गुरें मागील पायानें तो कान बारं बार खजवितात. याप्रमाणें होत असतां त्वरितच त्या कानांतून रक्त व पू यांचा स्त्राव होऊं लागतो. त्यास दुर्गंधी फारच असते त्यावेळीं पिचकारीनें किंवा तोंडांत गरम मसण्णाची गुळणी (चूळ) भरून नेटानें बारिक धार का-

नांत मारावी. याप्रमाणें प्रतिदिवशीं दोन वेळ कान स्व-  
च्छ धुऊन साफ ठेवावा.

### उपचार.

त्रिधारी अथवा चौधारी कांडवेल फोपाट्यांत भाजू-  
न रस काढावा. त्या रसांत काळ्या तुळशीच्या पाल्या-  
चा रस व माक्याचा रस पाणी घातल्या शिवाय का-  
ढून मिश्र करून कान उचलून धरून आंत ओतावा.  
आणि चारी बाजूंनीं कानाची कातडी (त्वचा) बळवून ज्या  
प्रमाणें पुडी बांधितान, त्याप्रमाणें कपड्याचें वेष्टण देऊन  
कान बांधून ठेवावा. दुसरे दिवशीं वेष्टण सोडून पूर्वोक्तप्र-  
माणें कान धुवावा. आणि मायफळ व शंखजिरें घांची  
वारिक पूड करून क्षतावर बसवावी.

२ चिनें म्हणजे गोरगुंडां यांत कोनें या नांवाची एक  
जाति आहे. त्या जातीचें ठेंचून त्याचा रस काढावा, आ-  
णि कानांत घालावा. व त्याजवर हरकाचे (कोदूचे) तां-  
दळाचा कोंडा कानांत भरून वर सांगितल्याप्रमाणें का-  
न दुडून बांधून ठेवावा. तो दुसरे दिवशीं सोडून आंतील  
औषध काढून टाकून कान स्वच्छ धुवावा. नंतर उड्याचें  
किंवा एरंडेल तेल कानांत घालून दोन तासपर्यंत कान बां-  
धून ठेवावा. तो पुनः सोडून वर सांगितलेला रस व हर-  
कांचा कोंडा भरावा. ह्याप्रमाणें तीन दिवस उपचार केला  
असतां गुण येतो.

३ कोष्टकीर्जिनाचा रस व लिंबाचा रस एकत्र करून

कानांन घालावा. आणि वर आंचळकांठीची वल्त्रगाळ पू-  
ड करून भरावी. नित्य पूर्वींचें औषध काढून टाकून कानधु-  
शावा आणि पुन्हा हेंच औषध भरावें. याप्रमाणें तीन किं-  
वा ५ दिवस केल्यानें गुण येता.

### कोंचें या रोगाचें लक्षण आणि उपचार.

गुरांचे नरडीचा जो हसडा आहे त्याचें वर्गीळ बाजूस  
टाळ्यांत पडजिभेच्या खालीं एक गांठ आहे तीमच लोळा  
म्हणतात. सतत निरोगी गुरांचा लोळा साफ असतो. परं-  
तु कधीं कधीं या लोळ्यास कांटे येतात. हे बहुधा भर  
उमरीच्या तारुण्यांत प्रत्येक गुरांस येतात. व केव्हां केव्हां  
अनि उघ्यानेपासूनही येतात. यायोगानें गुरांचा गळा तप्त  
होतो. खंथ करण्यास, यास वर काढण्यास महत्प्रयास प-  
डतात. घांस गिळवन नाहीं. या रोगाचें गुरू गवत किंवा को-  
णताही भक्षणीय पदार्थ तांडांत घेऊन चर्वण करितें. परंतु  
एक घांस गिळण्यास वास मिनिदें अवकाश लागतो.  
यामुळें त्याची पोटभरणा न हांऊन दिवसें दिवस क्षीण  
होतें. या रोगास कोंचें किंवा टाळ्यांत केंस आले असेंही  
म्हणतात.

### उपचार.

आकृति नंबर दोन हें लांकूड गुरांचे तांडांत देऊन लां-  
ब हात घालून पहावें. म्हणजे बोटाचे अग्रास लोळा लागतो  
त्या लोळ्यास तांदळा इतके लांब मृदु तीक्ष्ण असे कांटे आ-

लेले स्पष्ट बोटांस लागतात. याप्रमाणें परीक्षा जाहल्यावर घोंटवेलीची एक पेराची काठी काढावी. या वेलीचे प्रत्येक पेरस संभोवती बारीक कांटे असतात. या कांट्याची ओढ बाहेरच्या बाजूस करून ती काठी तोंडांत घालून लोळ्यावरून पांच किंवा सहा वेळ साधारण दाबून ओढावी. (स्वरक जावें.) म्हणजे कांटे मोडतात. नंतर लोण्यांत हळदीची पूड कालवून तें मिश्रण हातानें त्या जागीं लावावें. ह्याप्रमाणें उपचार केला असता दोन महारांन आजारी गुरू चांगले बरे होतात.

### शेंबा या रोगाचीं लक्षणें आणि उपचार.

• जसा मनुष्यास श्लेष्म तसा गुरांस शेंबा होतो. हा होण्यापूर्वीं गुरांस एक दिवस चांगला ताप येतो. तेव्हां गुरू आंगाची लंवा (लॉकर) फुलवितें. आणि पाठीचे कण्यावर मध्यभागीं किंचित उंचवळा दारवितें. प्रथम एक दोन दिवस नाकांतून पानळ पाण्याचा स्त्राव होतो. नंतर दाद शेंबा पडूं लागतो. शेंब्याचा रंग पांढरा किंवा पिवळट पांढरा असा असतो. मस्तकांतील मेंदू तस होऊन दूषित झाल्यानें हा रोग होतो. गुरांचा शेंबा लोकर बंद होण्याविषयीं प्रयत्न करावा. नाहीपेक्षां एरवादे नाकपुडींतून जन्मभरही वाहत राहण्याची भीति असते. व त्यास पुढें फारच दुर्गंधी येऊं लागते. तेव्हां वर्ण झाला असें म्हणतात.

## उपचार.

१ पांढरे कांदे सात व गूळ पावशेर या प्रमाणें प्रत्यहीं प्रातःकाळीं तीन दिवस खाऊं घालावें. आणि फार दिवशी जुना सरक्या काढलेला कापूस ( रु ) असेल तो घेऊन स्वच्छ मोकळा करून त्याची सुमारे हाताचे मनगटाएवढी पेळू (वात ) करून एका अग्रास अग्नी लावावा. आणि त्यांतून निघणारा धूर त्या गुराचे श्वासोच्छ्वासानें मस्तकांत जाऊं शकेल अशा बेतानें ती धुमती वात गुराचे नाकापुढें धरावी. ह्या प्रमाणें प्रतिदिवशीं प्रातःकाळीं व सायंकाळीं तीनरोज केले असतां त्वरित गुण येतो.

२ कवड्या उदाचा धूर श्वासोच्छ्वासानें नाकांत जाण्या योग्य धुरी द्यावी.

## कांटील या रोगाचें लक्षण आणि उपचार.

कांटील हा रोग गाई, म्हशी, बैल व वांसरें या सर्वत्रगुरांस होतो. गळ्याखालीं जो नरडीचा हरडा (मणी ) आहे, तो निरोगी गुरांचा लहान कवठाएवढा असतो. परंतु कोणत्याही कारणानें जेव्हां त्या हरड्यास दुखापत होते अथवा अति उष्णतेमुळे वरील नांवाचा रोग होतो. तेव्हां तोच हरडा आंतून सुजतो. व बाहेरूनही सूज येते. आणि त्यामुळे सुमारे लहानशा नारळाएवढा दिसतो. व त्या हरड्यास ज्या नरडीच्या दोहों बाजूंच्या शिरा मिळून गेलेल्या आहेत, त्याही सुजूनानात, आणि तप्त होनात. यामुळे गुरांच्यानें ग-

वन किंवा<sup>१</sup> कोणताही पदार्थ खावचवत नाहीं. जीभ आक-  
र्षण झाल्याप्रमाणें होऊन जिव्हेच्या मुळांतून कळा येतात.  
यामुळें दूध पिणारीं लहान वांसरें असल्यास क्षुधित अ-  
सल्यामुळें आंचळास तोंडमात्र लावितान. परंतु तो तोंडां-  
त धरून त्यांच्यानें दूध पिववत नाहीं. हा रोग समज-  
ण्यांत न येतां पांच सात दिवस उपोषण झाल्यानें गुरें  
शक्तिहीन होऊन उदवर्णीस येतान. आणि त्यांच त्यांचा  
अंत होतां. यास्तव अशा रोगाविषयीं गुरें बाळगणारांनीं न्यां-  
गली नजर ठेविली पाहिजे.

### उपचार.

सुजलेल्या हरड्याच्या दोहों बाजूंनीं दोन अंगुळें<sup>२</sup> अंत-  
रावळत शिरा गेलेल्या असतान. त्या स्वस्थ सनानें हातानें  
दावून पाहिल्या असतां नाडीप्रमाणें ठणत्कार (उडत) अस-  
ल्यानें समजण्यांत येतान. त्या शिरांस हरडा मध्यभागीं सो-  
डून हरड्याच्या मार्गे व पुढें तीन तीन अंगुळांच्या अंतरावर दो-  
हों बाजूंस मिळून आकृति नंबर चारच्या बुटाच्या टाणीचे  
डाग द्यावे. हे डाग फार प्रखर व फार सौम्य नसून मध्यम अ-  
सावे. परंतु लहान वांसरांस असे डाग न देतां एका लोखंडी  
खिळ्याच्या अग्रास भिलावा ( बिब्बा ) टोचून तो दिव्यावर  
धरावा. आणि चांगला तप्त होऊन पेटूं लागला म्हणजे त्या-  
चे चपकें ( कच्चे डाग. ) द्यावे. हे डाग वर्मी शिरेवर बसल्यास  
आठ प्रहरांत चांगला गुण येतो.



## सडी ह्या रोगाचीं लक्षणें आणि उपचार.

सडी हा रोग बहुत करून गाईचे लहान वांसरांस होतो. दूध पिणारे वांसरांस सडा महिन्यांचे आंत नाक भान वगैरे उच्छिष्ट अन्न खाऊं घालल्यानें हा रोग होतो. ह्याची उत्पत्ति दोन्ही डोळ्यांचे नाकाकडील बाजूचे कोपण्यांत डोळ्यांनील पांढऱ्या कवडीवर कोपण्या बरोबर तांबड्या रंगाचें मासरूड हें सर्व गुरांस असतें. परंतु ज्या वेळीं वरील नांवाचा रोग होतो त्यावेळीं तेंच मासरूड वाढत वाढत सुमारे एक अंगूळ पर्यंत पुढें येतें. आणि या मासरूडाचे पुढील भागाची रेषा किंचित् तांबूस आणि काळसर रंगाची होते. हा रोग होणांचे वासराचे पुस्फुरीवरील व जागोजाग सर्वांगावरील आणि शेंपडीवरील केश झडून जाऊं लागतात. केश गेलेल्या जागीं पांढरे चट्टे पडतात. हा रोग पक्ष झाल्यास घातकच आहे. हा रोग झालेल्या वांसरांस अन्न अगदीं घालूं नये.

## उपचार.

सडी हा रोग झालेल्या वांसरास एका कुशीवर निजवून जमिनीवर त्याचें मस्तक दाबून धरावें व एका मनुष्यानें वासराचा डोंबा उघडून धरावा. आणि ज्याचा हात कोपत नसेल, व जो या कामांनील माहितगार असेल अशा मनुष्यानें डोळ्यांची पांढरी कवडी आणि वाढलेलें मासरूड यांच्या दरम्यान सांध्यांत सुईचें नेढें किंवा सडी घालून वाढलेलें किंवा मासरूड किंचित् वर उचलावें. आणि चांगल्या धा-

रेच्या शस्त्रानें त्या मासरुडास छेद करावा. (कड कापून टाकावी.) हें मासरुड कापून निराळें करून काढून टाकण्याची जरूर नाही. फक्त छेद झाला म्हणजे त्याची वृद्धिंगत होण्याची शक्ति नाहीशी होते. या प्रमाणें छेद केल्यावर लोणी आणि द्रव्य त्या जागीं लावावीं. याप्रमाणें उपचार करतांच चार दिवसांत, हा रोग झालेलें गुरू अगदीं निरवालस बरें होतें. व कांहीं दिवसांनीं गेलेंलें केंशही येतात.

**नरडपेय या रोगाचीं लक्षणे आणि उपचार.**

प्रत्येक गुराचें दाव्यापासून चुनाच्यापर्यंत, जशी गोल कड्याची सांखळी असते, त्याप्रमाणें शिरांच्या वेष्टनाची एक मोठी नळी असते, आरोग्य गुरांचे नळीस हात लावून पाहिला असतां तिचा प्रत्येक सांधा हातास व्यक्त लागतो. परंतु कोणत्याही कारणानें गुरांस सरदगमीं जाहल्यास हीच नळी कठीण होते. आणि सांधे हातास व्यक्त लागत नसून एखाद्या काठीप्रमाणें ताठ (कठीण) झालेली असते. या रोगास नरडपेय असें म्हणतात. हा रोग झालेलें गुरू रकथ करीत नाही. गदन किंवा कोणताही कठीण अथवा चिंवट पदार्थ त्याच्यानें गिळबगत नाही. फक्त पाणी मात्र मंद, मंद (हळू हळू) पितें. या रोगाचा उपचार चक्रशीर न झाल्यास त्या नळीचा वाहकपणा बंद होऊन गुरें मरतात. रोग झाल्या दिवसापासून तीन दिवसपर्यंत औषधाउपचार लागू पडतो. नंतर रोग कष्टसाध्य होतो आणि वाहकपणा बंद झाल्यावर डाग देणें या शिवाय दुसरा उपाय करणें निरर्थक

आहे. डाग देऊनही एरवाद्याच गुरास गुण येतो. डाग देणें झाल्यास नरडीच्या नळीचे दोहों बाजूनीं एक, किंवा दोन अंगुळांच्या अंतरानें सरळ रेषा (उभे) खुरष्याच्या पाठीचे वारिक डाग द्यावे. हा शेवटचा उपाय होय.

### उपचार.

कठीण झालेल्या नळीच्या दोहों बाजूंच्या शिंग धरून राब्याखालीं १ व मध्यभागीं हरड्याच्या खालीं एक व तेंथून चार अंगुळांच्या अंतरानें एक. याप्रमाणें एक बाजूस बुटाच्या टाणीचे गोलाकृति तीन डाग द्यावे. नंतर दुसऱ्या बाजूसही तसेच तीन डाग द्यावयाचे. परंतु पहिल्या डागांच्या समोरच न देतां कांढीं विषमभागानें द्यावे. नंतर गव्हांचें भरड्याची पातळ कण्हेरी करून धांडा गूळ कालवून तिरफळें, सुंठ, कांष्ट-कोळिंजन या समान औषधांची पूड एक तोळा व तूप नव-टांक याप्रमाणें त्या कण्हेरीनि मिश्र करून पाजावी. हा रोग झालेल्या गुरांस तीन दिवसपर्यंत पाणी पाजूं नये. त्याअर्वाीं कण्हेरीच द्यावी.

२ ओंवा तोळा एक, लवंग तीन मासे, दालचिनी सहा मासे, मिर्चें सहा मासे, कडूवृंदावन तीन मासे, तेरड्याचें बीं एक तोळा, कारळयें तीन तोळे, व कमळकांकडीचा मगज (गीर) चार तोळे. या औषधांची एकत्र बारीक पूड करून अष्टमांश हळदीची पूड मिश्र करावी. आणि प्रतिदिवशीं प्रातःकाळीं व सायंकाळीं चार तोळे गूळ अच्छेर पाण्यांत कुचवून तें पाणी कपड्ड्याकृ. करावें. नंतर त्यांत वर सांगितलेल्या औषधांचे पु-

डीपैकीं दोन तोळेपर्यंत गुरांचे शक्तीप्रमाणें पूड घालून हें मिश्रण पाजावें. ह्या प्रमाणें तीन दिवस.

वर गव्हांची कण्हेरी द्यावी, असें सांगितलें आहे. परंतु गहू न मिळाल्यास तांदुळांची द्यावी. मात्र त्यांत गूळ दुप्पट असावा. व औषधांची पूड चार तोळेपर्यंत घालावी. आणि फार थंड न होऊं देतां कोंबट द्यावी.

हा रोग झालेल्या गुरांस गवन वगैरे खाऊं लागल्यावर चवथे दिवसापासून पाणी द्यावयाचें तें चांगलें तापवून (गरम करून) निववावें. आणि अगदीं कोमट झाल्यावर त्यांत थोडा गूळ कालवून द्यावें. परंतु अशा प्रकारचें पाणीही एकदम न पाजितां दोन नांवे, (दहा शेर.) पर्यंत द्यावें. रोग निस्तीष्ठ झाल्यावर प्राहिजे तितकें दिलें तरी चिंता नाही. हें पाणी देणें तें प्रातःकाळ सायंकाळ व रात्र खेरीज करून दिवसा द्यावें.

**रोडमाणकें या रोगाचीं लक्षणें आणि उपचार.**

हा रोग वांसरांसच होतो असें नाही. लहान व थोर सर्व गुरांस होतो. याचीं कारणें अशीं आहेत कीं, लहान वांसरांस त्यांचे क्षुधेप्रमाणें दूध न देतां सर्व दूध काढिताना; यामुळे त्यांची पोदभरणा न होऊन त्यास आलंली क्षीणता दुःसह होऊन व गुरांचीही खाण्यापिण्याची व्यवस्था नीट न राहिल्यानें किंवा रोगग्रस्त गुरू असतां त्याजला कण्हेरी वगैरे न पाजल्यानें त्याच्या आंगीं चारा वगैरे खाण्याची शक्ति नसते. यामुळे क्षीणता येऊन गळ्या खालील सांखळ सुजते. व गालफडे सुजविट दिसतात. हीं प्रथमचीं लक्षणें आहेत.

इतक्याही संधीत त्याची शुश्रूषा चांगले प्रकारें न केल्यास तें अल्प दिवसांतच उठवणीस येनें. आणि फार हाल होऊन त्यांतच त्याचा अंत होतो. चांगली जतन न करण्याचा हा परिणाम आहे. याकरितां आरंभी जी साधारण निव्वलाची व्याख्या लिहिली आहे त्याप्रमाणें तरी गुरांची व वासलांची अवश्य जतन करावी.

### उपचार.

ह्या रोगाच्या प्रादुर्भाव (उद्भव) झाल्याची निह्नें, दिवस लागतांच त्या गुराचे गळ्यांत नारळाची करबंदी नीन डोळ्यांची (बरच्या बाजूची) दोरीत आंबून गळ्यांत बांधावी. हा एक लोडगा आहे. व उकड्या सडिक तांदुळांचा कोडा किंवा नाचण्यांचें बारिक दळलेलें पीठ याची आंबिन. (गबदी) करून साधारण गरम असं पयेंत सुजलेल्या भागात ठेपद्यावा. हे बाह्योपचार देत. परंतु शक्ति वाढणेकरितां गळ्याचे पिठांत तुपाचें मोहन घालून गेंठ भाजावे. आणि त्याचा तुरा करून त्यांत तूप व गूळ घालून लाडू करून गुरांचे शक्तीप्रमाणें प्रातःकाळी व सायंकाळी देत जावें. व एक दोन दिवसांनीं रोगी गुरांस कोंबट पाण्यानें घुसावें. वारंवार जागा बदलून बांधावें. आपण बरोबर राहून व्यायाम करवावा. कदापि उठवणीस आलें असल्यास दिवसांतून दोन वेळां उचलून उभें करित जावें व नित्य शक्तिदायक पदार्थ खाऊं घालावें. याप्रमाणें उपचार करून साधारण गुण वाटूं लागला म्हणजे हरभऱ्याची डाळ भिजवून त्यांत नारळाचा कीस घालून द्यावी.

## दुधगां या रोगाचीं लक्षणें आणि उपचार.

दुधगा हा रोग दृशीचे व गाईचे वांसरांस होतो. हा रोग दुधाचा निकळा पोटांत बसून जसा लहान मुलांस सुबारकीनामक रोग होतो, तद्वतच हा रोग होतो. याजकरितां दृशीचे वांसरांस दूध पाजल्यावर थोडें पाणी पाजीत जावे. दुधगा झालेलीं वासरें पोद फुगवितात व म्लान असतात. या रोगाची पोटांत गांठ धरते त्यामुळे मलावष्टंभ होतो. तेव्हा तहत्प्रयासानें वांसरें हगतान. त्याचा रंग केवळ खडूप्रमाणें गळमिश्रित असतो. आणि दुर्गंधीयुक्त पिकत बुळबुळित असून हा मळ वासराचे आंगास लागला असतां त्या माग्याचे केश झडतात. रोगी वांसरांची इच्छा दूध, पिय्यावर नसते. ह्या रोगावर उपचार न केल्यास पोटांत धरलेला मळाचा सांठा केवळ स्वापरीप्रमाणें घट्ट होऊन मळद्वारा व्यापितें (बंद होतें.) नंतर यत्न चालत नाही. आणि त्यांतच त्यांचा अंत होतो.

## उपचार.

कारळी (कडू जिरें) या झाडाचे पाल्याचा रस पावशरपर्यंत वांसराचे शर्त्तीप्रमाणें काढून त्यांत सागरगोठ्याचा गीर व थोडी मिरपूड घालून द्यावा. ज्या ठिकाणीं ओलीं पांनें न मिळतील, तेथें कडू जिरें एक तोळापर्यंत साधारण कुटून त्याचा काढा करावा. ह्या काढ्यांत सागरगोठ्याचा गीर व खैराची साल उगाळून पाजावा.

२ दुधेली (दूधवेल) याविषयीं आह्मी केलेल्या वनेष-

धिप्रकाश ग्रंथांत आकृति दाखविली आहे. या वेगळींचीमुळी थंडपाण्यांत एक तांब्यापर्यंत उगाळून प्रतिदिवशीं एक वेळ ह्या प्रमाणें मान रोग दिल्यानें पोटांनील सर्वभारनिघून जाऊन रोग अगदीं निम्मोष होतो.

३ केवणीची (मुरडशेंगेची.) मुळी थंडपाण्यांत तीनतोळेपर्यंत उगाळून त्यांत सांनविणाचे सालीचा रस तितकाच मिश्र करून थोडा हिंग लावून हें मिश्रण प्रतिदिवशीं दुबळ् प्रमाणें तीन किंवा पांच दिवस घावें.

४ वरसांगितलेलीं औषधें नच मिळतील तर रेच होण्याचें सूक्ष्म औषध देऊन नित्यमल शुद्धी करीत रहावें. आणि इंद्रजय, कुटकी, किराईन इत्यादि कटु औषधें मिश्र करून गुण येईपर्यंत नित्य देत रहावें.

### खडा धरल्यास त्याजवर उपाय.

खडा धरणें हा विकार रेडकांस (म्हशीच्या वांसरांस) फार होतो. व क्वचित् गाईचे वांसरांस ही होतो. हा खडा संचित मलाचा अवरोध झाल्यानें होतो. यामुळें उोचास साफ होत नाही. वारंवार वांसरूं कुंथून यत्न करितें परंतु खडा न पडल्यानें त्याचे फार हाल होतात. क्षणभरही चै. न पडत नाही. खाण्याकडे व पाणी पिण्याकडे त्यांचें अगदीं लक्ष लागत नाही.

### उपचार.

खडा धरलेल्या वांसरास किंवा गुरांस त्याचे शक्तीप्रमणें शतह निळांचें तेल पाज्जावें. व एक कांदा साधार-

ण फोडून नो मळद्वारांत कांहीं वेंच घालून ठेवावा. नंतर कांदा काढून गांवठी साबू व प्रज्वलित अग्नीचा इंगळ (निरवारा.) एकत्र उगाळून मळद्वारांत करांगुळीनें लेप द्यावा. मोंगली एरंडाचे पानाच्या देंट चिका सुद्धां मळद्वारांत एक दोन वेंच चालवावा. याप्रमाणें इलाज करतांच रवडा द्वाराजवळ येईल नो चिमट्यानें काढून टाकावा. रवडा काढून टाकितांच गुरू किंवा वांसरुं त्वरित दुषार होतें.

### शेंपसरडे ह्या रोगाचीं लक्षणे आणि उपचार.

शेंपसरडे हें लहान वांसरांस व गुरांस ही होतें. स्त्राचें लक्षण असें आढे कीं, शेंपडीचे गांड्यास (अग्रास) कीड लागतें. आणि अग्रापासून शेंपडी कुजण्यास प्रारंभ होतो. नेह्यां थोडेच दिवसांत शेंपडीचे सर्व केंश झडून जातात. आणि दिवसें दिवस शेंपडी कुजून झडत जाते. या रोगास उपचार न केला तर शेंपडी मुळापर्यंत झडून जाईल. आणि सर्व शरीरांतली रक्त त्या द्वारानें वाहून जाईल.

### उपचार.

शेंपडीचें अग्र ज्या जागीं कुजलें असेल तेथें शस्त्रानें चिरून (उभा छेद करून) लांरवंडाचे पळींत तिळांचे तेल चांगलें नस करून (तापवून) ती जागा तळून काढावी. या योगानें त्या ठिकाणींच कीड मरून जाते. आणि रोग निरवाळस बस होतो.



ढेंगमोडें या रंगाचें लक्षण आणि उपचार.

ढेंगमोडें याचें लक्षण असें आहे कीं, एकाएकीं गुरांस ताप प्रवर येतो. श्वासोच्छ्वास फार गरम येता. केव्हां दचकल्या सारखें आंग काढितें. बसलेलें असल्यास अकस्मात घाईनें (घाबरेपणानें) उठते. व पुन्हा बसते. तेव्हां चारी पाय पोटाजवळ धरून मान पोटावर परतून घेऊन राहतें. ज्यावेळीं शरीरांतील ताप एकदम निघून जातो, त्याचवेळीं वातसंचार होऊन सर्व शिरा आकर्षण होताना. सर्व सांधे अगदीं विगलित झाल्या सारखे होताना. त्यामुळें उठतां येत नाहीं. उचलून उभें केलें नरीं त्याच्यानें जमिनीवर पाय टेंकवत नाहीं. व पायांवर जोर घेवत नाहीं. हा रोग कष्टसाध्य आहे. रोग झाल्यापासून चार दिवसांन गुरें मरताना. परंतु जीं पर्यंत त्याचे शिरांतील वाहकपणाचा व्यापार मंद झाला नाहीं, तीं पर्यंत म्हणजे रोग झाल्यापासून निदान तीन प्रहरांत उपचार केल्यास लागू पडतो. अशा रंगांतून निभावलेल्या गुरांकडून चार महिनेपर्यंत मेंदनाचीं काम अगदीं घेऊं नये. या रंगाची साथ जशी गुरांस येते तशीच मनुष्यांसही येते. तेव्हां दुरत्ये असें म्हणतात. आणि गुरांस झाला असतां ढेंगमोडें म्हणतात.

उपचार.

१ ढेंगमोडें झालेल्या गुरास छतिसा डाग द्यावा. छतिसा डाग म्हणजे कपाळावरून डाग ओढण्यास प्रा-

रंभ करावी तो मानंच्या बाजूनें पुढल्या पायांच्या फऱ्या-  
वरून, पांटावरून व मळद्वारा खालून मागील बाजूच्या पा-  
यांचे फऱ्यावरून सर्वांगाचे सभोंवती नेऊन आरंभ केलेल्या  
जागीं मिळवावा. ( सर्वांगास प्रदक्षिणाकृति डाग द्यावा ) या  
योगानें सर्व शिरां उघ्याना पांचून वायूनें आकर्षण झालेले  
संधी. ( सांधे. ) मोकळे होताना.

२ रोगी गुरू, छनिमा डाग सहन करण्यायोग्य सवाक्त  
नसेल तर पांदग चांफा ( ऊखचांफा ) याच्या सुमारे पा-  
यांचे आंगठ्या एवढ्या दोन दोन पर्यंत लांबीच्या पांच काठ्या  
( ताऱ्या फोंकाठ्या ) आणून त्याचे मध्यभागीं शेणीचा अ-  
ग्नि करून चांगल्या भाजन आल्या म्हणजे एक एक, काठी  
काढून भाजलेल्या जागीं एका घावानें तोडून दोन भाग क-  
रावे. आणि दोन्ही भागाचीं तोडलेलीं नोंडे त्यांतून तीक्ष्ण  
वाफ येत असेपर्यंत फार चरित नेऊन प्रत्येक सांध्याच्या  
शिरेंवर दावून धरावी. पुनः आणखी चार अंगुळें अंतरानें छे-  
द करून त्याच काठीचे दोन्ही तुकड्यांचे दुसऱ्या जागीं च-  
पके द्यावे. या प्रमाणें त्या काठींतून वाफ येत असं पर्यंत,  
तीन किंवा चारही चपके देतां येताना. या प्रमाणें शरीरांगती-  
ल मुख्य मुख्य शिरेंवर प्रदक्षिणाकृति चपके द्यावे. यांस  
चोन्यांचे डाग किंवा चोरे असें म्हणतात. गाभण्या गाई अ-  
थवा म्हशी आणि वांसरें यांस चोन्यांचाच उपयोग करावा.

देंगमोडें झालेल्या गुरांस वर लिहिल्याप्रमाणें डाग देऊ-  
न झाल्यावर प्रतिदिवशीं दोन वेळ उदाची धुरी द्यावी. की अ-

शा प्रकारें कीं, उदाचा धूर गुरांचे शरीरांत भिनला पाहिजे. याजकरितां त्याचें तोंड मात्र खुलें ( मांफळें ) ठेवून आंगाभांवती जाड कपड्याचा पडदा लावून व वरूनही आच्छादन घालून त्यांत धुरी करावी.

वरील रोग गुरांस होण्या बरोबर निरफळें, लसूण, मिन्यें, पिंपळी, सुंठ किंवा आलें, कोष्टकोळिंजन आंचे हळद, शहाजिरें, दालचिनी, लवंग, जायफळ, या समभाग औषधांची पूड सहामासंपासून दोन तोंळेपर्यंत गुरांचे शक्तीप्रमाणें घेऊन कोंबट पाण्यांत थोडा गूळ कालवून त्यांत मिश्र करून पाजावें. हें औषध दुबळ देत रहावें. रोग निस्तोष झाल्यावर बंद करावें. आणि गळ्यांचे रोंठांतून तूप स्वाळ घालावें. हा उतार आहे.

वायवण्यांचा पाला बारिक कुटून पोटल्या बांधाव्या. आणि तापलेल्या नळ्यावर गरम करून सर्व सांध्यांस शंकर द्यावा.

रोगी गुरांस गळ्यांची कण्हेरी गूळ घालून कोंबट देत जावी. व जे पदार्थ वायूचा जोर करणारे नसतील असें स्वाळ घालावे.

रोंठ किंवा कोणनाही पदार्थ स्वाळ घालणें झाल्यास त्यांत वर सांगितलेली निरफळादिक औषधांची थोडथोडी पूड व मीठ घालून दिल्यानें रोगाचा अगदीं निस्तोष होण्यास हें उत्तम औषध आहे.

## लागांच्या धार्मीचें लक्षण आणि उपचार.

हा रोग स्पर्शजन्य आहे. बहुधा फाल्गूनमासापासून ज्येष्ठमासापर्यंत या रोगाचा उद्भव होतो. अनिश्चय ऊन लागून गुरांचे आंगांनील रक्त तापून विघडलें म्हणजे हा रोग उत्पन्न होतो. लाग आला म्हणजे गुरांचे पायांच्या गेल्यांतून व सभोंवती चट्टे पडून त्यांतून स्राव होतो. पाय कुजतात. व त्यांत कृमी होऊन अनिश्चय दुसवतात. त्यामुळे गुरांच्यानें नेदानें उभें रहावत नाहीं. शरीरांनील रक्ताचें पाणी होऊन पायांतून स्रवतें. त्यास दुर्गंधा फार येत. आंग तापतें. दांत साधारण द्याळ लागतात. जीभ नम होत. नांटांतून लाळ पडत. हा रोग साहजीक दृष्ट्या दिसण्यांत सोपा असा वाटतो परंतु मांडा घातुक असून कित्येक प्रांतांत या रोगानें हजारों गुरें प्राणाम मुकलीं आहेत. ज्यादाकाणी या रोगाचा संचार होतो. तेंधें शेंकडां गुरें अजारी पडतात. त्यांची व्यवस्था चांगल्या प्रकारें न ठेविल्यास त्यांतून तीं निभावतां मुष्किल पडतें.

लागलेलें गुरू चांगले गुरांत बांधूं नये. व त्याचें उच्छिष्ट दुसऱ्या गुरांस खाऊं घालूं नये. या रोगानें जें गुरू पडतें, त्याच्यानें गवन वगेरे खावचत नाहीं. या करितां त्यांची शक्ति क्षीण न होण्यास्तव गळ्यांची, तांदुळांची अथवा अबशीची कणहेरी करून त्यांत थोडें तूप घालून पाजावी. 'समशीत प्रकारचें' खाणें द्यावें. वारंवार जागा बदलून गुरें बांधावीं. पूर्वी बांधलेली जागा मार-

बून स्वच्छ ठेवावी.

१ लागलेलें गुरू दिवसा दोनप्रहरां तापलेल्या रेंती-  
तून चालवावें. या योगानें कंठ शमन होऊन आराम वाढ-  
तो. क्षतावर धूळ बसून स्नाय कमी होता.

२ तांबडा जांबा दगड अग्नीति तापवून त्याजवर नाक  
घालावें म्हणजे त्यांतून वाफ येईल. ती लागलेला प्रायः  
चलून धरून त्या गुराच्यानें सहन करवेल अशी द्यावी.  
नंतर जुन्या इर्ताची पड वस्त्रगाळ करून क्षतावर वारंवार  
बसवावी. हे दोन्ही सामान्य इलाज होत.

३ गुरास लागणाचा उपद्रव झाला असें समजण्यांत  
येतां पिकलेलीं केळीं दहा आणि खजूर एक शेर हीं  
दोनही एकत्र मळून खाऊ घालावी. या योगानें तत्काळ  
गुण येता.

४ गुरांस लागणाचा उपद्रव होऊं नये याकरितां प्रत्येक  
गुराचे दोन्ही शिंगांस छिद्रें पाडून त्या छिद्रांत मांबगचे  
शिंगाची मेख मारावी. म्हणजे लागणाचा उपद्रव ती मेख  
असेपर्यंत कधीही होत नाही. हा चमत्कारिक अनुभविक  
तोटगा आहे.

क्षतांत रुमि झाले असतां ते मरण्यास  
उपचार.

काळीमास (माशी) इच्या विष्टेपासून रुमि होता-  
त. कोणत्याही जागीं क्षत जाहलें असतां तेंथें मास  
(माशी) बसवे आणि विष्टा करिते. ती विष्टा वेळोवेळीं

न काढितां नशीच राहूं दिली असतां त्यापासून रुमी उत्पन्न होऊन क्षतांत प्रवेश करितान. आणि क्षतें विस्तीर्ण करितान. याकरितां मास दगली असतां ती वेळोवेळीं काढून टाकावी. क्षत झालेली जागा बारिक रुपड्यानें आच्छादित करावी. तें अखचाची सुळी किंवा कडव्या करवंदीची. मुळी थंड पाण्यांत उगाळून क्षतावर लेपद्यावा. या योगानें तृती मास वसली तृती तिची विष्टा विघरत. त्या पासून रुमि होत नाहींत. चारंगार टपेन्त्याडन (वायुनेल असें म्हणतात तें) क्षतावर घालीत रहावें.

जागाच्या किंवा कोणत्याही प्रकारच्या क्षतांत रुमि (कीडे) झाले असतां ते नष्ट होण्यास खालीं लिहिलेलीं औषधें यांजावीं.

१ उत्तम तपकीर, विलायती बंदुकीची दारू व कापूर हीं तिन्ही औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करावें. आणि क्षतांत भरून पट्टा बांधावा. येणें करून दोन प्रहंगत रुमी मरतात.

२ अष्टाचा (मणेराचा) चीक क्षतांत भरावा.

३ कावृच्या बिकांचरील सालाचें तेल क्षतावरच घालावें. याणें नाल्काळ रुमी मरतान. परंतु चांगल्या आंगारस हें लागलें असतां फांफरें पडतात. याजकरितां सावधगिरीनें वापरावें.

४ पांगान्याच्या तुंबऱ्या, हेदीच्या तुंबऱ्या, काळ्या धात्र्याचें फळ व तुंबऱ्या आणि चिंमतील कीळ (मळ)

हीं सर्वत्र औषधें एकत्र वाटून क्षतांत रस पिळावा. व त्याच औषधांची वडी करून क्षतांत मुरवावर बसवावी.

लागलेले गुरांचे पाय बरे होण्याकरितां

तेल काढावयाचें त्याची रीति.

खरशिंग, सिसया, सागवान, पांढराचंदन, व शिरस या पांचही झाडांचीं साडीव सुकीं लांकडें आपून त्याच्या पातळ व वारिक दुळ्या ( सालें ) काढाव्या. त्या एका मानीचे घागरींत भरून त्या घागरीचे तोंडावर बरीवर बसण्या जागें कोडयें (पणती.) घेऊन त्याजला चार वारिक छिद्रें मध्यभागीं पाडून तें झांकण घागरीचे तोंडावर बसवून एकेरी फडक्याचा घट्ट दादरा बांधावा. या प्रमाणें तयार करून नंतर जमिनींत एक खाडा (खळगा) खणून त्यांत कांहीं तरी मोठ्या तोंडाचे पातळ्या सारखें भांडें ठेवून त्या भांड्यांत वरील घागरीचें तोंड ठेऊन पालथी (उलथी, उपडी) घालावी. आणि त्या घागरीचे तळावर सारख्या शेणी रचून अग्नी करावा. म्हणजे घागरीतील सालांचें तेल खालील भांड्यांत पडेल. हें तेल नित्य दोन वेळ प्रमाणें लागलेल्या पायांस सर्वक्षतावर सांत दिवसपर्यंत लावावें. याणें जरवमां लेकर बन्या होतात.

२६. रसकापूर. अर्ध तोळा घेऊन चार तोळे मोंगली

एरंडाच्या चिकान मिश्र करावा आणि लोरवंडी तव्यावर चांगला खल करावा. आणि प्रतिदिवशीं दोन वेळ प्रमाणें तीन दिवस लावावें. हें औषध लावलेली जागा गुरांस चाटितां येऊं नये, असा बंदोबस्त ठेवावा.

३ पांढरा कांदा जाळून त्याची काळी सारव करावी ती चार मासे, पांढरा कात चार मासे, शंखजिरें सहा मासे, हीं औषधें उंड्यांचे किंवा मोंगली एरंड्यांचे नेलांत खलून लेप द्यावा. व त्याजवर कपिला या नांवची तपकिरी सारखी पूड गांध्याचे येथें मिळते ती दाबून बसवावी.

४ दिंड्याचे झाडाच्या कंद ( जमिनींत गढ्या सारखी मुळी असतं ती ) आणून स्वच्छ धुवून बारिक वाटावा. हा वाटनें वेळीं फारच बुळबुळीत होईल, तसा झाल्यावर त्याची बडी करून क्षत झालेली जागा पुसून त्याजवर बसवावी. हें औषध एकदा सुकलें म्हणजे क्षत बरें झाल्यावांचून निघत नाहीं. या मुळें मग दुसरा इलाज करितां येणार नाहीं. यास्तव अगदीं शेंवटींचे पायरीस हें औषध लावावें.

५ ताडमाडाचा कवळ म्हणजे ज्या ठिकाणीं नवीन सृष्ट उत्पन्न होतें, तेथें खोबऱ्या सारखा पांढरा असतो तो तोठेंचून त्याचा अंगरस क्षतावर पिळावा. आणि त्याजवर पांढऱ्या काताची वस्त्रगाळ पूड बसवावी.

लागानें कुजलेले पाय पाण्यानें धुऊं नये. व बा-



ण्याचा स्पर्शही करूं देऊं नये. हीं क्षते धुणें झाल्यास रवालीं लिहिलेल्या काढ्यानें धुवावीं.

निवाची साल, बाभळीची साल, किंजल्कीची साल, कुंभ्याची साल आणि आंबळीची साल ह्या एकत्र बारीक कुटून अष्टमांश काढा करून तो कोंबट असे पर्यंत लागाचे किंवा कोणत्याही जातीचीं क्षत धुण्यास योग्य आहे.

वांसरांस फोड होतात त्याचें लक्षण

आणि उपचार.

गाईचे किंवा म्हशीचे वांसरांस फोड होताना त्या योगानें एखादे वेड लागलेलें मनुष्य जसें धांवतें. उड्या मारतें; त्याप्रमाणें लहान वांसरें उड्या मारिताना, धांवताना, क्षणोक्षणीं उठताना व बसताना पाठीचा कणा वारंवार लपविताना वेळोवेळीं ओरडून (हंबरन) राहताना पाठीचे कण्यास हात लाविला असता तो अगदीं रवालीं वांकविताना. हीं लक्षणे जाहलीं असता फोड झाले असें समजावें. हे फोड पक्क झाल्यावर इलाज चालत नाही. याजकरिता या रोगाचें लक्षण दृष्टोत्पत्तीस येतांच औषधोपचार करावे.

उपचार.

ज्या वांसरांस फोड झाले असतील त्याच्या पाठीचे कण्यावर हंरभऱ्या एवढे तीन रबडे चार चार अंगुळांचे अंत-

रानें ठेऊन, डाव्या पायांतील वाहाणेनें किंवा जोड्याचे तळानें प्रत्येक खड्यावर तीन तीन प्रहार करावे. नंतर त्या वांसरास एका कुशीवर (बाजूवर) निजवून तसेंच उलटून दुसऱ्या कुशीवर परतावे. ह्मणजे पाठीचा कणा जमिनीस लागून उताणें करून दुसऱ्या कुशीवर उलटावे. ह्या प्रमाणें तीनवेळ उलटपालट करावी.

२ गायतरेड्याचें बीज सहामासमे पर्यंत गरम पाण्यांत बाश्मि वाटून नवदांक पाण्यांत कालवायें. आणि कपड्यानें कळून पाज्यावे हें औषध तीन दिवस प्रत्यहीं एक वेळ प्रमाणें देऊन, एक एक वेळ वर सांगितल्या प्रमाणें वासरूं वर उलटावे व मळद्वारांत कांदा शिरकवून ठेवावा, तो नित्य चार घटिका ठेऊन नंतर काढून टाकावा.

बैल किंवा रेडे रक्त मुतनात त्याचें कारण आणि उपचार.

अल्पवयांत फार मेहनतीस लागलेले बैल किंवा रेडे पोटीं फुटून अथवा एखादे दरडी वरून अपघातानें पडून आंग रेंचणें, व पोटांत आंचका बसल्यानें आणि अतिउष्णता झाल्यानें सतत किंवा महिन्यांतून कांहीं दिवस रक्त मुतनात.

उपचार.

तुकुमराई तोळे २ व इसबगोल तोळे २ हीं दोन्ही औषधें रात्री भिजन घालून प्रातःकाळीं त्यांतच अणारवी

अच्छेरपर्यंत थंड पाणी घालून कुवळून सरबत करावें. त्या-  
न जिन्याची पूड अर्धतोळा व मारवर घालून द्यावें. हें औ-  
षध उष्णतेपासून विकार झाला असतां नित्य प्रातःकाळीं  
एक वेळ प्रमाणें पांचदिवस पर्यंत द्यावें.

२ भांग चांगली वाटून घोंटा (पिण्यास तयार करिता-  
न त्याप्रमाणें.) तयार करून गुराचे शक्तीप्रमाणें पाज्यावी.  
हें औषध कांणत्याही कारणानें गुरू रक्त मुतनें त्याजवर  
देण्यास योग्य आहे.

३ तांबड्या माडाचे कांयळे बांडे (नारळ) सालांसहित ठेंबू-  
न सुमारें अच्छेरपर्यंत आपस काढवा. आणि त्यांत तुरटी-  
ची पूड तीन मासेपर्यंत घालून पाजावें. हें औषध जीण  
भरून गुरें रक्त मुतनात न्याजवर देण्यास योग्य आहे.

### गुरांस चामा फोड होतो त्याचें लक्षण आणि उपचार.

चामाफोड ह्या रोगाचे तीन प्रकार आहेत. जो का-  
ळजास फोड होतो. त्यास अवधी फार नसते. दुसरा हि-  
वांत म्हणजे कण्याचे बाजूस होतो. याजवर पंधरा दिवस  
पर्यंत इलाज केला तर चालतो. तिसरा भेंडीस म्हणजे शं-  
पडीकडे होतो. तें गुरू, एक महिनापर्यंत ही वांचते. एकंदरीत  
दोन प्रकार साध्य आहेत. व पहिला प्रकार कष्टसाध्य होय.  
हा रोग गुप्त असल्यामुळे लीकर दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. को-  
णत्याही प्रकारचा फोड जाहला असतां गुरू सुक्या लेंड्या  
हगकें यरंतु कुंद जाहला असतां जसे दांत हालताना तसे

या रोगानें हालत नाहीत. फार वेळ स्थिरपणानें बसत नाहीं त्याचें मन चंचळ दिसतें. शेंपडी वारंवार मुरडीत रहातें. पाठीचे कण्यावर भोंवरा करीत नाहीं. निव्य प्रातःकाळीं व सायंकाळीं आंगावरील त्वं व फुलितें. चारा झपाट्यानें खान नाहीं. दिवस दिवस गळि इतकी लोकर क्षीण होतें कीं, दहा वारा, दिवसांत उदवर्णाम येतें. या लक्षणांनीं परीक्षा करावी. वक्तृगार डगडग न झाल्यास जो एक फोड झालेला असतो, त्याचे समोवती आणखी फोड उदून मग असाध्य होऊन उपाय चालत नाहीं.

### उपचार.

तांबड्या कुंभ्याची अंतरसाल व किंजल्कीची अंतरसाल या दोन्ही समभाग कुटून ऊन पाणी घालून कच्चा अच्छेपर्यंत रस काढावा. त्यांत तितकेंच तिळाचें तेल मिश्र करून प्रातःकाळीं व सायंकाळीं याप्रमाणें सात दिवसपर्यंत घ्यावें.

२ गृध्रपक्ष्याचे (गिधाड्याचे) आंड्यांच्या कपच्या सुमारें अर्धा ताळा घेऊन बारीक कुटून पूड करावी. ती पूड सुमारें कच्चा अच्छेर ऊन पाण्यांत कालवून प्रतिदिवशीं एक वेळप्रमाणें तीन रोज घ्यावें. हें औषध या रोगावर त्वरित गुण करणारें आहे.

३ कांबड्याचे आंड्यांचीं तरपलें सुमारें एक ताळापर्यंत नवदांक पाण्यांत वाढावी. आणि त्यांतच आणखी सुमारें पाचशें ऊन पाणी घालून कपडेंछान करावें. ज्वर

सुमारें वाला इतका भिजलेला कबीचा चुना त्यान कालवून घावें. हें औषध गुण येईपर्यंत सात दिवस नित्य एकवेळ प्रमाणें देत जावें.

४ भिलाव्याचे झाडाच्या सालीचा रस ७ तोळे काढून त्यांत १४ तोळे नारळाचा रस घालून दोन वेळ घावें.

शेण पानळ होणें, पाठीचे कण्यावर भोंबरा करणें, फार वेळ स्वस्थपणानें बसून खंथ करणें इत्यादि लक्षणांनीं फोड झालेल्या गुरांस उतार पडत चालला असें समजून औषध देणें तें कमी कमी देत जावें.

**लाळ्या रोगाचें लक्षण आणि उपचार.**

लाळ्या रोग यासच तोंडाचा लाग असें म्हणतात. हा रोग स्पर्शजन्य आहे. रक्तविकारापासून याचा मूळ उद्भव होतो. मनुष्यास मुखरोग झाल्यामुळे (तोंड आल्यामुळे.) जगा हिरडी सुजतात, त्याप्रमाणें या रोगानें गुरांच्या हिरडी सुजतात. लाळ्यांनील घोंरा (लोळा) आंघा गिळवन नाहीं इतका, दुखतो. कानांचीं अग्रें थंड होताना. गवन किंवा कोणताही पदार्थ खाववन नाहीं. व खंथही करवन नाहीं. तोंडांतून सतत चिकट लाळ गळत राहते. ही लाळ इतकी पडते कीं, एक दिवसांत सुमारें दहा शंरपासून अदमण पर्यंत वाहते. ती दुसऱ्या गुराचे चाटण्यांत येऊं नये. व या रोगानें ग्रस्त झालेल्या गुरांचें उच्छिष्ट दुसऱ्या गुराचे खाण्यांत येऊं नये, याविषयीं फार सावध गिरीउेक्षवी. समशीत खाणें आणि औषधोपचार योजावे.

उपचार.

देंबुरणीच्या अथवा खैराच्या सालीचा काढा करून भुयफांड म्हणजे पर्जन्यकाळीं जमिनींत मातीचे फोड उत्पन्न होनात. त्याची माती सुमारें एक तोळा मिश्रकरून वस्त्रगाळ करावा. या काढ्यांत वेरवंड, वडागरीमीठ, ज्येष्ठमध, वाळा, नागकेशर, व कबाबचिनी या समभाग औषधांची पृढ सुमारें एक तोळापर्यंत घालून प्रतिदिवशीं एक वेळ प्रमाणें तीन दिवस द्यावें.

२ कबाबचिनी, तुट्टीची लाई, बेलची दाणें, ज्येष्ठमध व दळद या समभाग औषधांची पृढ करून दिवसांतून तीनवेळ नांदांत चाळावी. या चांगानें लाळेंतील चिकटपणा मांडून घेंईल, सुजलेल्या हिरडी बसत जाऊन तीन दिवसांत चांगला गुण घेंईल.

लाळ्या गेंग झालेल्या गुरांस नांदुळांचे कण्हेरींत थोडें तूप घालून देत जावी. पानळ व थंडाई देणारे पदार्थ खाऊं घालावे. जेणें करून त्यांची पांढभरणा चांगली होईल व शक्तिर्दीप्त न होईल अशी तजवीज ठेवावी. या रोगांतून गुरू चारपांच दिवसांत बरें झाल्यावर पेंड वेंगेर कटिणपदार्थ कांहीं दिवस भिजवून खाऊं घालावे.

गुरांस हरीक लागल्यास त्यांचीं लक्षणें

व उपचार.

लागत हरीक (कोट्टु) गुरांचे स्वाण्यांत आले किंवा त्यांचीं पळजे अगर सालें (केंडे) स्वाण्यांत आल्यास

## गुरांचा वैद्य.

त्या योगानें माज चढतो. हाच शक्तीबाहेर होऊन वक्तशीर इलाज न झाल्यास चार प्रहरांत गुरूं मरतें. हरीक लाग-  
ण्याचीं लक्षणे हीं आढेन कीं, गुरूं थर थर कांपतें. चाल-  
तां चालतां वांकडें तिकडें झोंक जाऊन पडतें. उभें राहूं स-  
कयत नाहीं. लंब फुलितें. कान पाडतें. व पोट फुगतें. कां-  
हीं वेळानंतर शेणांतून हरकांचीं सालें पडलेलीं आढळतात.  
हा विकार तीन दिवस राहतो. परंतु दोन रोज तर याचा अ-  
म्मल फारच असतो.

## उपचार.

१ मांगळी एरंडाच्या पानाचा पाणी घालून काढलेला  
रस शक्ती प्रमाणें दीडशेरपर्यंत दिल्या असतां एक प्रहरां-  
त माज उतरतो. जरूरच दिसल्यास एक वेळ औषध-दि-  
ल्या उपरांत चार घटकांनीं पुन्हाही द्यावें.

२ कांहोळ्याचें पाणी दीडशेरपर्यंत काढून त्यांत एक  
शेरपर्यंत गूळ कालवून पाजावें.

३ पेरविणीचें पाल्याचा रस अच्छेर व केळीचे सोपां-  
चा रस अच्छेर हे एकत्र करून कालवून हें मिश्रण द्यावें.

गुरांस थंडी जाहली असतां त्याचें ल-

## क्षण आणि उपचार.

सर्व गुरांस केव्हां केव्हां थंडीचा आजार होतो, परंतु  
जेव्हां तो त्याचें शरीरांत पूर्ण व्याप्त होतो, तेव्हां सम-  
जण्यांत येतो. याचें लक्षण असें आढे कीं, एकाएकीं गु-  
रू आंगावरील लंब फुलितें. कान थंड होतात. आणि

पोट फुगनें. कांहीं वेळ इलाज न केल्यास पोटाची फुग-  
रती जास्त चढत जाते. आणि कुंथ घालूं लागते. ही  
स्थिति झाल्यावर त्याच्यानें उभें राहवत नाही. व मान उ-  
चलून धरवत नाही. वक्तशीर उपचार झाल्यास लोक-  
रच गुण येतो. परंतु उपचार न झाल्यास हाच रोग अ-  
सह्य होतो.

### उपचार.

निरफळे एक तोळा, ओंवा दोन तोळे, लसूण एक तो-  
ळा, लवंग अर्धतोळा, मिर्चे अर्ध तोळा, मोदरी तीन मा-  
से (पावतोळा.) जायपत्री अर्ध तोळा, जायफळ एक तो-  
ळा, हिंग पावतोळा, आंबेदळद दोन तोळे, हीं सर्व ओं-  
पधें. बारीक वाटून समान तीन भाग करावे. एक एक  
तासाचें अंतरानें एक भाग अच्छेर ऊन पाण्यांत का-  
लवून पाजावें. परंतु रोगाचा जोर जास्त असल्यास प्र-  
थमच एकदम दोन भाग एक शर पाण्यांत कालवून  
द्यावें.

गाई व बैल यांस वर लिहिल्याप्रमाणें वजनानें औष-  
धें घ्यावीं. परंतु म्हशी किंवा गेंडे यांस देणें झाल्यास हींच  
औषधें दुप्पट वजन घ्यावीं. आणि शक्तीप्रमाणें वारंवार  
चार किंवा पांच वेळ द्यावें.

२ उत्तमदारू. (सद्य.) गुरांचे शक्तीप्रमाणें रोगाचा जो-  
र असेल तशी एकशेरपर्यंत पाजावी.

३ रुखचांफा यांची साल एक भाग, कारळ्या. पुण्डई-



ची किंवा नागलकुड्याची साल अर्धभाग व शेंवग्याची साल दोन भाग ह्या तिन्ही सालीचा ऊन पाणी घालून अच्छेरपर्यंत रस काढून त्यांत ओंवा, लसूण, मिर्च व हळद या समभाग औषधांची पूड दोन तोळेपर्यंत मिश्र करून द्यावा.

ह्या रोगीगुरांस मलमूत्र साफ होऊन पोटाची फुगवटी निःशेष काढून गवन रवाऊं लागल्यावर व रवंथ करूं लागल्या उपरांत दोन प्रहरानंतर कोमट पाणी द्यावें. तों पर्यंत पाणी अगदीं पाजूं नये. व ओला चाराही घाडूं नये. फक्त भात्येण गवन मात्र घालावें.

• झेंडू ह्या रोगाचें लक्षण आणि उपचार.

गुरांचें नरडीरवालीं, आंतील बाजूस चेंडू सारख्या आकाराचा कांट्यानीं व्याप्त असा एक गोळा होतो. त्या योगानें गुरू वारंवार हिंसतें. दिवसें दिवस शुष्क होतें. त्याच्यानें कठिण पदार्थ रवावत नाहीं. हा रोग सहा महिनेपर्यंत विशेष जोर करित नाहीं. म्हणजे त्या गुराच्यानें तो सहन करवतो. आणि साधारण निर्वाहापुरतें रवातां येतें. परंतु जेव्हां रोग पक्क होतो तेव्हां त्याजवरील कांटे तीक्ष्ण होतात. यामुळें रवानपानादिक व्यवहार बंद होतो. ही स्थिति झाल्यावर हा रोग असाध्य झाला असें मानावें. तों पर्यंत पाहिजे तेव्हां उपचार केल्यानें गुण येतो, हें जरी खरें आहे, तत्रापि रोगाचें बीज शरीरांत वाढूं देणें हें अपायकारक आहे. याजकरितां रोगाचा प्रादुर्भाव

दिसूं लागतांच औषधांची योजना करावी.

### उपचार.

१ कांदलीण म्हणजे कर्दली किंवा फागलीण असें जीस म्हणतात. त्या वेळीचा कंद बारिक कुटून त्यांत पाणी घालून अच्छेरपर्यंत रस काढावा. आणि त्यांत सुमारे आठ गुंजापर्यंत अक्कलकऱ्याची पूड घालून पाजावा. हें औषध प्रत्येकीं एक वेळ प्रमाणें सात रोज घावें. आणि आठवे दिवशीं मुगाचे चाफण्यांतून अथवा गव्हांचे रोदांतून अच्छेरपर्यंत तूप रवाऊं घालावें. हें तूप घाळणें हा वर्गल औषधाचा उतार आहे. स्थाकरितां तें अवश्य दिलेंच पाहिजे.

२ दिपमाळ म्हणजे झेंडू हीं झाडें बहुतेक प्रांतीं प्रसिद्ध आहेत. एका सख्ख दांड्यास जागजार्गीं गोलाकृती चेंडू येतात ते नीक्ष्य कुसांनीं व्याप्त असतात. हे सुरवेलेले झेंडू आपून वस्त्रगाळ पड करवी. नंतर ती पूड प्रतवेळीं एक ताळाप्रमाणें कांहीं वेळ थंडपाण्यांत भिजत घालून पुन्हा वाढावी. आणि एक शेर पाण्यांत भांगेच्या घोट्याप्रमाणें कालवून कपड्यांत करून पाजावें. याप्रमाणें तीन किंवा पांच दिवस प्रत्येकीं दोन वेळ हें औषध दिलें असतां रोग निम्नांष होतो.

शेळीपेई या रोगाचें लक्षण आणि उपचार.

शेळीपेई या रोगासच शेळारोग किंवा डावी पेय फुगरी असें म्हणण्याचा प्रचार आहे. शिळें अन्न व पेईतें घाणी

इत्यादि थंडपदार्थांचे सेवनानें अजीर्ण होऊन पांदांत थंडीनें (वायूनें) गुबारा धरतो. आणि डाव्या कुशीवरून कण्यापासून तीन अंगुळें खालीं व तीन बरखड्या सोडून चौथ्या बरखडीचा मध्यभाग (सांधा) यांत आलेले आंतडें म्हणजे फुगनें. पोट फुगनें. अन्न किंवा तृणादिकांवर इच्छा अगदीं कमी होते. जडत्व येतें. हा रोग जालेले गुरू अगदीं शून्य झाल्या सारखे होते. सर्वांगांत वायूचा जोर होतो. म्हणून व रेंडें यांस तर हा रोग त्वरित व्याप्त होतो. याचें कारण त्यांची थंड प्रकृति असल्यानें रोगाचा अंमल विशेष बसतो. रोग झाल्या वेळेपासून निदान सोळा प्रदरांचे आंत उपचार झाला तर हटकून गुण येतो. त्यानंतर रोगकष्टभाध्य होतो. परंतु प्रवर इलाज केल्यानें लागू पडताना, नेचट्या येतंस गुरू श्वासोश्वास सोडितेवेळीं कुंध धातू लागते. ओषध पाजिलें असतां ते पांदांत न जातां नाकांतून बाहेर येतें. ही स्थिती झाल्यावर इलाज करणें व्यर्थ होय. याकरितां ओषध देण्यास विलंब न करितां त्वरित योजना करावी.

हा रोग सौम्य असे पर्यंत सौम्य ओषधें किंवा सौम्य डाग दिल्यानेंही गुण येतो. व धंडी झाली असतां जीं लक्षणें होतात, तींच लक्षणें या रोगानेंही होतात. वेडीं या रोगावर देण्याचीं जीं ओषधें खालीं लिहिलीं आहेत. तीं मिश्रविण्यास विलंब लागेल, असें अस-

ल्यास थंडीचा विकारशमन होण्याकरितां जीं औषधें सांगितलीं आहेत, तीं प्रथमदर्शनीं चारोगावर द्यावीं. येणें करून कांहीं वेळ रोगाचा जोर जास्त होणार नाही.

### उपचार.

१ काजूची दाळ, गुरांची शक्ति व रोगाचा जोर असेल, त्यामानानें अळखेंरपासून एक शेरपर्यंत पाजावी.

२ जगदळ्याची साल, खुरचांप्याची साल, वावळ्याची साल आणि ओवग्याची साल ह्या चारही साली सुमारे दोन तोळेपासून तीन तोळेपर्यंत समभाग एकत्र कुदाव्या आणि ऊन पाणी घालून कच्चा एक शेर रस काढावा. न्यांत निरफळें, लसूण, मिर्च, पिंपळी, आंबा, मुंद, जायफळ, लवंग, आंबेवळद, कोष्टकांळिजन ह्या समान औषधांची पृढ चार तोळे पर्यंत मिश्र करून भर्तिदिवशीं दोन वेळ प्रमाणें तीन दिवस द्यावें. परंतु रोगाचा जोर जास्त असल्यास प्रथम दिवशीं दोन दोन तासांचे अवकाशें पोटाची फुगवटी कमी होऊन उतार पडेपर्यंत (गुण वाढू लागेपर्यंत.) तीन वेळा किंवा चार वेळाही द्यावें.

३ बरील रोगावर डाग देण्याचा प्रकार असा आहे कीं, डाव्या बाजूचे पुढील पायांच्या फऱ्याचे आंत पाटीच्या कण्यापासून तीन अंगुळें खालील बाजूस तीन बरखड्या सोडून मध्य भागाचे खाल्यांत दाफणाचं किंवा लोखंडी बारीक गजाचें टेंक तर्त करून,

त्याणें छिद्र पाडावें. ह्मणजे निदान अडीच अंगुलेंपर्यंत तें टोंक उभें टोंचून शरीरांत गेल्यानें फुगलेल्या आंत-  
द्व्यासचटका बसतो. या प्रमाणें कृती झाल्यानंतर, जर  
रोग शेंबटचे यत्नेस कष्टसाध्य झालेला असेल, तर ति-  
ळांचें तेल, लोखंडाचे पळीन चांगलें तम करून पुनेलानें  
बागिक धारेनें त्या छिद्रांत पंधरा थेंबपर्यंत घालावें. येणें  
करून रोग त्वरित आकर्षण होतो. हा इलाज अगदीं शे-  
वटचा आहे.

ज्या वेळीं रोगी गुरांचा रोग पहिल्या यत्नेस साध्य  
असेल अशा वेळीं हीं औषधें लागू न पडल्यास डाग द्या-  
वे. परंतु तें डाग वर सांगितलेल्या जागीं एक एक अंगुळा-  
चे अंतरानें उभ्या रेषा तीन व त्यावरच आडव्या रेषा  
तीन असे डाग द्यावे. अथवा बुटाच्या ढागींचे गोलाकृ-  
ति एका जवळ एक असे पांच सहा डाग द्यावे. हे डाग प-  
क्के असावे.

रोगी गुरांस जरी डाग दिले तरी औषधेंही देत रहा-  
वें. व औषधें देत असतां डागही द्यावे. एकंदरीनें गुण  
वाढूं लागेपर्यंत सर्व उपचार सुरू ठेविल्यानें रोगाचा जोर  
त्वरित कमी पडतो.

हा रोग झालेलें गुरू आपल्या स्वेच्छेनें रवाईल न-  
र फक्त भातयेंण गवत मात्र घालावें. परंतु जडपदार्थ,  
अथवा पाणी किंवा अन्न तीन दिवसपर्यंत अगदीं देऊं नये.  
नंतर स्नेहान्वा जोर कमी झाल्यावर सूक्ष्म हलके असे प-

दार्थ खाऊं घालावे. व दोन तीन दिवस कोंबट पाण्यांन थोडा गूळ कालवून नें पाणी प्रथम दिवशीं दोन शेर, दुसरे दिवशीं चार शेर व तिसरे दिवशीं पिईल तितकें, क क्रमानें देऊन त्यानंतर पूर्ववत् प्रमाणें थंड पाणी पाजूं लागवें. परंतु हा नियम रोग चांगला बरा झाल्या उपरांतचा आहे.

शिळें किंवा आंबून खराब झालेलें अन्न गुरांस अगदीं देऊं नये. नसेंच नित्यचा गवता नसतां एकच दिवस अन्न नास्त घालूं नये. त्यापासून अर्जाण विकार होऊन रोगोद्भव होतो.

धांवरे या रोगाचें लक्षण आणि उपचार.

. जसें मनुष्यांस धांवरे किंवा मोर्ने रक्त ह्या नावाचे रोग होतात, तसेंच गुरांसही होतात. हे रोग मनुष्यांस एकदम व्याप्त होऊन निरुद्ध दशास आर्णित नाहींत. परंतु गुरांस फार त्वरित म्हणजे दोन त्रदरांत व्यापितात. गुरांस झालेल्या रोगास धांवरे किंवा रक्तावा असें ह्मणण्याचा प्रचार आहे. ह्या रोगाचे आरंभीचें लक्षण हें आहे कीं, सर्व शरीरांनील रक्त थिजल्या सारखें होऊन रोग हाण्यापृथी कांहीं दिवस नें गुरू पुष्ट झाल्या सारखें दिसण्यांत दिसतें. परंतु ती सुजेची छाया आलेली असत. ज्या वेळीं रोग प्रबळ होतो तेव्हां एकाएकी त्या गुरांस पुष्कळ नाप येतो. तेव्हां कानाचीं व शिंगांचीं मुखें तप्त होताना. व लंब फुलते अशी स्थिति असल्यां दो-

न तीन कलाकांचे आंत गळ्याखालील सांखळ, गालफुडें, नाकपुड्यांचा प्रदेश व ओंठ इतकीं स्थानें एकदम सुजतात. हीच सूज नरडीपासून काळजापर्यंत जाऊन पोचतांच काळीज फुगून गुरू मरतें. ह्या रोगास सूजदिसं लागल्यावर त्वरितच उपचार करण्यांत आले तर कदाचित् लागू पडतात. वक्तशीर उपचार झालेलीं गुरें शेंकडा पंचवीस मरतात. व काळीजापर्यंत सूज पोचल्यावर उपचार झालेलीं गुरें शेंभरांतून वीसपर्यंत बचावतात. हा रोग दिसण्यांत हलका ; परंतु अल्प अवधींत प्राण हानी करणारा दुष्ट आहे. ह्या रोगग्रस्त गुरांचे आंगांतील रक्त-अनिशयित उष्ण किंवा पर्जन्य व विषारी पदार्थांनीं युक्त असलेलें तृण जसें संचित उदकांतील इत्यादि भक्षणांत आल्यानें अथवा विषारी झाडांचा पाळा खाण्यांत आल्यानें दूषित होऊन वाहक शक्तीचा अवरोध होतो. आणि वर सांगितल्या प्रमाणें परिणाम घडता. यासाठींच प्रथम या ग्रंथांत गुरांना तृण कसें असावे वगैरे जे नियम सांगितले आहेत ते अवश्य ध्यानांत ठेऊन त्यांची शरीरसंपत्ति जेणें करून निरांगी आणि हुशार राहिल, अशा तजविजी योजाव्या.

### उपचार.

एक बाजूच्या शिंगापासून नरडीचे खालून दुसऱ्या शिंगापर्यंत सुजलेल्या जागीं व दोन्ही गालफुडांवर डाग स्पष्ट, हे डाग उभे म्हणजे रेषा ओढून द्यावे. आणि

नगडीच्या रवालीं सांखळीच्या दोहों बाजूंस दोन दोन अंगुळें अंतरानें वर्तुळाकृति बुटाचे डाग द्यावे. या रोगास मुख्यत्वे करून डाग देणें हाच माधान्य उपचार होय. नसा रोगाचा जोर असल नसे डागही सौम्य किंवा पके असावे.

२ सागवानाचे पानांचा पाणी घालून पांचशेरपर्यंत रस काढावा. त्यांत मोर्नागेळीचें गेळफळ उगाळावें आणि नाचण्यांचें पीठ व भुंयगिसें स्नणजे जमिनींत मातीचा काळादगडा मारवा गट्टा असता, तें मिश्र करून शिजवायें. आणि दाद रावडी झाल्यावर सुजलेल्या सर्व भागास वारंवार लेप देत रहावे.

३ नाग्याचा अंगरस एक शेर काढून त्यांत काळ्या केन्दीची मुळी लढा मास पर्यंत उगाळावी. आणि तुरडीची पृढ एक नोळा व हळदीची पृढ तीन नोळेपर्यंत घालून हें मिश्रण वारंवार पार्जित रहावे.

४ हाच रोग लहान वांसरांस झाला असता डागसहन करण्याची शक्ति त्यांचे आंगी नसते. याजकरितां मागे सांगितल्या प्रमाणें वांसरांस चाक्याच्या काळ्याचे चोर द्यावे.

धावणें हा रोग झालेल्या गुरांच्या तोंडांतून लाळ किंवा पाणी पडतें. त्याचा अथवा रोगी गुराचे मूत्राचा स्पर्श निरांगी गुरांस हाऊं देऊं नये. कारण हा रोग स्पर्शजन्य आहे. ह्याकरितां रोगी गुरांस स्वतंत्र (पृथक्)



बांधावी. या रोगांतून गुरूं बरे झाल्यावर आठ दिवसां नंतर त्याचे कोठ्यांतील मलशुद्धी होण्याकरितां या पुस्तकांत शेवटीं जीं रेचक औषधं सांगितलीं आहेत त्या पैकीं कोणतेही सूक्ष्म रेचक द्यावं. त्या रोगानें दोन किंवा तीन रेच झाल्यावर उताराचें औषध द्यावं. कारण रोगामुळे तें शक्तिहीन झालेलें असतें. याजकरितां जास्तरेंच होऊं देऊं नये व पुन्हा जरूरच वाटेल तर चार दिवसानंतर आणखी एक वेळ रेचक द्यावं.

### मुसळा या रोगाचें लक्षण व उपचार.

मुसळा यासच मुसळवादा म्हणतात. गुरांची पटकी, गुरांच्या वारवा, हगवणीचा भाजार व गुरांची साथ इत्यादि म्हणण्याचा प्रचार आहे. जशी मनुष्यांस पटकी तसाच हा रोग गुरांस घातक आहे. नासलेलें पाणी किंवा विषारीनृण ह्याचे संवनानें अथवा शरीरांतील रक्त प्रवर उन्हांनें तप्त होऊन विघडल्यानें व अर्जाणें दोषानें या रोगाचा मूळ उद्भव होतो. आणि हा स्पर्शजन्य रोग असल्यामुळे संसर्गानें लागलाच दुसऱ्या गुरांसही होतो. यास्तव प्रथम सांगितल्या प्रमाणें रोग झालेल्या गुरांस स्वतंत्र बांधण्याची वगैरे सर्व व्यवस्था ठेवावी.

ह्या रोगाचे मुळारंभीचें लक्षण हें आहे कीं, रोगाद्भव होण्यापूर्वीं सुमारे दोन प्रहरपर्यंत गुरूं म्लान होतें. व बारं बार पोटांत खळखळनें, त्यावेळीं त्याच्यानें नित्य क्रमात् प्रमाणें आपाट्यानें उठवत नाही. राहून राहून एकाएकीं

आंग काढिनें ( दबकनें ) याचें कारण कांहीं कांहीं वेळानें त्याचें पोटांत असद्य निडीक येने. साधारण नाप येतो. आणि नांदाचे मुष्कुगीवरील ओलसरपणा शरूक होतो. गवय करवत नाहीं. हीं लक्षणें प्रथम यनेचीं आहेंत. संतर मळद्वारानें केवळ पाण्यासारखें दुर्गंधीयुक्त शेणद काळसर गोंपट अशा पाण्याचें रेंच होऊं लागतान. व त्यांतून बारिक बारिक पोटांनील आंतड्यांचें नुकडें ( मासकडें ) झळंबटा सारखें पडूं लागतान. हें सूक्ष्मदृष्टीनें एक काडी घेऊन रेंच झालेलें शेण ( मळ ) गोधन केल्यानें अदळतान. सूत्र कमी होतें व केव्हां केव्हां मुळींच होत नाहीं. हीं लक्षणें दुसऱ्या यनेचीं आहेंत. या घांत यनेंत गुरू असे पर्यंत ओंपधोपचार लागू होतो. परंतु तिसऱ्या यनेस त्या गुराचें शरीरांनील सर्व रक्ताचें पाणी होऊन मळद्वारानें पडूं लागतें. शेवटीं क्वचित् रक्त सुद्धां पडतें. डोळ्यांनील बावल्या ( कवड्या ) शिथिल होत येतात. मान सांबळून धरण्याची शक्ति नष्ट होतें. शरीरावर गोंचड्या किंवा पिम्बा असल्यास त्या उतरूं लागतान. व काळ्या मोठ्या माशा इतून बसूं लागतात. ही स्थिति झाल्यावर कांठा रक्त झालेला असतो. यामुळे वानसंचार होऊन आंतडीं फुगतान. आणि त्यांतल्या चाअंत होतो. हा रोग सर्व रोगांपेक्षां मोठा घातक अल्प अवधीन प्राणहीनि करणारा, स्पर्शजन्य, हवेनें फैलावणारा झणजे रोगी गुरांचे आंगावरून गेलेली हवा कुत्त्या

गुरांस लागली असता त्यांसही होणारा व अकस्मात उद्धवणास असा आहे. या दुर्धर गंगावर स्वात्रीची अनुभव पाहिलेलीं औषधें स्वात्रीं मिहिलीं आहेत. हीं औषधें गंगाची मध्यमावस्था म्हणजे दुसरी यत्ना असे पर्यंत एकामागून एक अशीं दोन तीन अथवा चारंवार एक जरी देत राहिलें तरी हटकून गुण देणारी आहेत. शेंकडा ७५ पर्यंत गुरें बचावतान.

गुरें बाळगणारे सर्व लोकांस याच ठिकाणीं असें सुचविणें भाग आहे कीं, आपल्या आसपासचे गांवांत किंवा किंवा आसपासचे गोठ्यांत ह्या गुरांचा आजार झाला असेल तेव्हां त्यागुरांशीं आपल्या गुरांचा संबंध ठेऊं नये. इत्यादि सूचना पूर्वी दिल्याच आहेत. परंतु ही महत्वाची सूचना आहे कीं, प्रत्येक रात्रीतून तीन वेळां चांगला उजेड घेऊन गोठ्यांत जावें. आणि प्रत्येक गुरांची स्थिति, शेण कोणत्या प्रकारचें आहे. रंध्र करितान किंवा नाही. ह्या गोष्टी अवश्य पहाव्या. कारण अशीं कांहीं उदाहरणें घडून आलेलीं आहेत कीं सायंकाळीं गुरांची व्यवस्था करून घनी घरीं येऊन स्वस्थ राहतात. इकडे चारप्रहररात्रींत एखाद्या गुरास रोग होतो. आणि पांच सात रेंच होऊन सूर्योदयापूर्वीच बांधलेल्या जागीं रोगी गुराचा अंत होतो. याकरितां याविषयीं गाफल न राहतां साबधगिरी ठेऊन बक्षीर इलाज करावा.

उपचार.

१ चेजची साल एक शेर व फळ आंबाड्याची साल अच्छेर, या दोन्ही एकत्र कुटून उन पाणी घालून एक शेर रस काढावा. त्यांत अच्छेर पर्यंत नाक किंवा दही व सुंठ, मिऱ्यें, पिंपळी या समान औषधांची पूड तीन तोळे पर्यंत घालून फार त्वरित पाजावा. हें औषध मळाचें आकर्षण करणारें आहे.

२ काय्या आंब्याची साल व काय्या फणसाची साल या दोन्ही समभाग बारिक कुटून पाणी घालून दीड शेर पर्यंत रस काढावा. आणि त्यांत आंबा, सुंठ, लसूण, मिऱ्यें, व तिरफळें या समान औषधांची पूड तीन तोळे पर्यंत मिश्र करून औषध पाजण्याची सिद्धता झाल्यावर नें गुरांचे तोंडांत आनते वेळीं त्यांत कळीच्या चुन्यावरील निवळी अथवा थोडा चुना पाण्यांत कालवून नें पाणी घालून तात्काळ पाजावें.

३ नारळी माडाची कांवळी पांय, माडी काढण्या योग्य असतं ती मुळांतून तोडून काढावी. आणि तोडलेलें तोंड दोरीनें मजबूद बांधून त्या पोडेचे सभोंवती कळीच्या ओल्या पानाचें वेष्टण करून फोपास्यांत बाफून काढावी. नंतर ती साधारण थंड होत आल्यावर वेष्टण काढून टाकून जोरानें पिळून रस काढावा. आणि त्यांत जायफळ, मायफळ, लवंग, दालचिनी, सुंठ, मिऱ्यें, पिंपळी, हळद, कोष्ठकोळिंजन व तिरफळें या सर्व समभाग औषधांची

पूड दोन तोळे पर्यंत घालून पाज्जावा. दोन दोन कलाकांचे अवकाशें हें औषध मन्येक वेळां एकेक पोंड्या रस ह्या प्रमाणें चारवेळ दिव्हें असतां हरकून गुण येतो. पहिले दिवशींच गुण वाटला तरी दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशींही एक एक वेळ हेंच औषध द्यावें. परंतु दुसरे दिवशींही जर रोगाचा कांहीं प्रादुर्भाव अवशेष आढे असें वाटेक तर दोनवेळही द्यावें. दुसऱ्या यत्नंत गुरू असे पर्यंत हें औषध पों चले तर जायां होत नाहीं.

४ मुरव्यन्वें करून काळ्या उसांचा अथवा न मिळेल तर कोणत्याही जातीचे उसांचा रस वाटल्यांत भरून मजबूद बूच लावून त्या बाटल्या जमिनींत तीन महिनेपर्यंत पुरूत ठेवाव्या. नंतर काढून संग्रहाम ठेवाव्या. अशा प्रकारें तयार झालेला रस गुराचे शक्तीप्रमाणें एक शेरपर्यंत घेऊन त्यांत मेथ्यांचें पीठ चार तोळे, जायफळ, मायफळ, लवंग, मिर्चें, हळद व तिरफळें, ह्या समान औषधांची पूड दोन तोळेपर्यंत घालून पाज्जावा. हें औषध दोन दोन तासांचें अवकाशें तीन वेळपर्यंत द्यावें. व दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दिवशीं फक्त एक वेळ द्यावें. तें प्रथम दिवशींचे परिमिताहून निमें असावें.

५ चेराची साल, रुग्रणीची साल, काड्याकुडईची साल, वडाच्या पारंब्याचीं अर्थें व नारळी माडाचीं पाळें, हीं सर्व समभाग औषधें एकत्र कुटून ऊन पाणी घालून एक शेरपर्यंत रस काढावा. त्यांत तितकाच नारळाचा अंगरस

मिश्र करून जायफळ एक, मायफळें चार, लवंगादीन, शहाजिरें तीन व आलें पांच या भागानें हीं सर्वत्र औष-  
धें एकत्र करून त्या रसांत कालवून वस्त्रगाळ करावा. आ-  
णि प्रतिबंधीं अच्छेर प्रमाणें हें मिश्रण जेव्हां रेंच होईल ते-  
व्हां पाजावें. या प्रमाणें चार रेंच होईपर्यंत चार वेळ द्यावें.  
नंतर पुन्हा इतकेंच तयार करून निखातस गृण येईपर्यंत  
रेंच होईल तेव्हां पारतित रद्दावें. जस जसा मल आकर्षण  
होऊन गृण वाटूं लागेल तसतसें औषधही कमी देन जावें.

वर सांगितलेलीं औषधें मनन जवळ बाळगितां यणा-  
रीं नसल्यानें प्रसंगीं दुर्मीळ होतील याजकरितां मनन सं-  
ग्रहास ठेविण्यायोग्य अलुभविक औषध खालीं लिहिलें  
आहे. ह्या औषधानें या रोगाचीं शंकडा ऐंशीपर्यंत गुरें  
बरीं होतात. व प्रसंगीं सर्व रोगांवरही याचा अंमल व-  
सतो. याम्मध हें औषध सर्वत्रांनीं अवश्य संग्रहास ठे-  
ऊन उपयोग करावा. मेहनत करून एकवेळ तयार केलें  
असतां बारामहिनपर्यंत उपयोगीं पडनें. मात्र कागदान  
पुडी बांधून ठेऊं नये. बाटलींत भरून मजबूद बूच-  
लाऊन ठेवावें. आणि महिन्यांतून दोन वेळ ती बाटली उ-  
न्हांत ठेवावी.

### औषधांची वजनवार याद.

मायफळें तोळे दहा	निरफळें तोळे सहा
जायफळें तोळे तीन	तुररी, तोळे दोन
लवंग तोळे चार	कडूचंदामगानें फळ अर्धतोळा.

काजऱ्याची बी नग एक  
 बिकमा अर्ध तोळा  
 ओंवा तोळे सहा  
 कोष्ट कांछिंजन तोळे सहा.  
 सुपारीचें फूल तोळे सहा  
 केंशर तोळा एक  
 सुंठ तोळे बारा  
 पिंपळी तोळे तीन  
 इंद्रजव तोळे पांच  
 अतिबीष तोळा अर्धा  
 पिंचळेंकोष्ट ८ मलचारी हळद तोळे  
 जायपत्री तोळे दोन  
 शहाजिरें तोळे चार  
 बाद्यान तोळे तीन  
 आंबे हळद तोळे दहा  
 चिंचेची साल तोळे दोन  
 मुरडशेंग तोळे दोन  
 रसवंती तोळे दोन  
 अजमोदा तोळे पांच.  
 वावडिंग तोळा एक  
 पानाची जड तोळे चार  
 पळसपापडी तोळा अर्धा  
 नागकेंशर तोळे दोन

मिऱ्यें तोळे आठ  
 वेरवंड तोळे चार  
 कडू जिरें तोळे चार  
 सागरगोट्याचें गार तोळे २  
 भांगेची पत्ति धु लवेली तोळे  
 दिकेमाली तोळे तीन.  
 तुकुमराई तोळे तीन  
 कुटकी तोळे चार  
 नागरमोथा तोळे सहा  
 भारंगमूळ तोळे चार  
 पाढावळीचीं पाळें तोळे चार  
 लसूण तोळे आठ.  
 बडीशोप तोळे दहा.  
 खसरवस तोळे सहा.  
 पाषाणभेद तोळे दोन  
 तेजबळ तोळा एक.  
 शतावरी तोळे दोन  
 बाळबेलफळ तोळे दहा.  
 टकमकीच्या काचऱ्या तोळे २०  
 बाळलिंबाची अंतर्साल तो ५  
 शेंगव्याची साल तोळे दोन  
 वडाचे पारंग्याचीं अग्रें तो २  
 इसबगोल तोळे ५

## गुरांचा वैद्य.

किंगडन तोळे पांच	डाळींबाची साल तोळे पांच
आंबळकाची तोळे चार	कचोरा तोळे तीन
उपसाळी रीं पाळें तोळे ३	माटंगनारीचा अथवा लिं-
एरंडमूळ तोळे पांच	बिणीचा रुका पाला तो-
घोंठ्याची फळे तोळे चार	ळे चार.
प्यारीक तोळे तीन	बोळ तोळे तीन
प. गीशोक तोळा अर्धा.	ब्राह्मीचा सुकलेला पाला
काळीसुसळी तोळे तीन.	तोळे पांच
बाळआंबे तोळे सहा	नरवेल्याचा पाला तो पांच
अंबरनोळा अर्धा.	सुरबंदसुकलेली तोळे पांच.

वर लिहिलेलीं सर्व अथवा त्यांपैकीं मिळतील नि-  
कीं औषधें वर सांगिलेल्या वजनाप्रमाणें घेऊन ए-  
कत्र कुटून बारिक पृड करून ठेवावी. रोग झालेल्या गु-  
राचे शक्तीप्रमाणें पहिल्या रवेपस एक तोंड्यापासून पां-  
च तोळे पर्यंत पृड, अच्छेरऊन पाण्यांत नचरांक गूळ का-  
लवून त्यांत मिश्र करून पाजावी. मध्यें दोन तास अव-  
काश गेल्यावर पुन्हा पूर्वोक्त क्रमानेंच हें औषध द्यावें  
परंतु जस जसा रोगाचा जोर कमी होत येईल, तसतशी  
औषधाची पृड थोड थोडी कमी देत जावी. ह्याप्रमाणें प-  
हिल्या दिवशीं चार वेळपर्यंत औषध द्यावें. व दुसऱ्या दि-  
वशीं रोगाचा अवशेष आहं असें दिसल्यास दोन वेळ  
द्यावें. व गूण आला असला तरी दुसरे दिवशीं क्वंति-



सरे दिवशीं फक्त प्रातःकाळीं एक वेळ तितक्याच पाण्यांत एक तोळापर्यंत पृड कालवून द्यावी.

हें औषध तयार केल्यावर बारा महिन्या उपरांत उपयोगांत आणणें झाल्यास वर सांगितलेल्या प्रमाणाचे दुपटीनें दिल्ले पाहिजे. कारण तितका त्यांतील सत्वांश कमी होतो.

हेंच औषध शेळा रोग व थंडीपासून झालेले सर्व विकार आणि साधारण प्रकारचे सर्व रंगांवर याच अनुमानांतून (गुळाच्या पाण्यांतून) दिल्लें असतां उत्तम गुणदायक आहे.

मुसळा रोग झालेल्या गुरांस रोग निरवाळूस बराहोईपर्यंत पाणी पाजूं नये. व कोणताही जड किंवा थंड पदार्थ खाण्यास घालूं नये. फक्त भात्येण गवनमात्र घालावें. ज्यावेळीं तें गुरू गवन खाऊं लागेल आणि रवंथ करूं लागेल त्यानंतर चार प्रहर अवकाशांतल्यावर त्याची स्थिति चांगल्या आरोग्यतेची दिसल्यावर ऊन पाण्यांत थोडा गूळ कालवून तें पाणी कोंबट झाल्यावर थोडें थोडें द्यावें. प्रथमच एकदम पोटभर पाणी देऊं नये. वेळोवेळीं थोडें थोडें जास्त वेत जावें. याचें कारण एकदांच पाणी जास्त दिल्ल्यानें पोटांतील मोकळीं झालेलीं आंतडीं तात्काळ फुगतील. याकरितां याविषयीं फार सावधगिरी ठेवणें अवश्य आहे.

ह्या रोगास तीन दिवस होईपर्यंत कण्हेरी ही देऊं

नये. नंतर गव्हांची कण्हेरी करून त्यांत गूळ व तूप घालून घावी. या योगानें रोगी गुरांचीं आंतडीं नरम होऊन टक् टकी येते. तांदुळाची कण्हेरी अगदीं देऊं नये. कारण त्यापासून पोटांत थंडीचा गुबारा धरतो.

वर सांगितलेलीं सर्व औषधें गुणकारकच आहेत; परंतु एरवाद्या गुरास एक औषध दिलें असून तें लागू न पडलें तर लागलेंच यापैकीं कोणतें ही दुसरें औषध देण्याची त्वरा करावी. अथवा प्रथम एक, दुसऱ्यानें दुसरें व तिसऱ्या स्वेपेस तिसरें अशीं दिलीं तरी हरकत नाहीं. कारण हीं सर्व औषधें एका रोगावरचींच असून परस्परांस बाधक नसून रोगशामकच आहेत.

ह्या रोगावर सर्वांगा भोंवती छत्तिसा डागही देण्याचा प्रचार आहे. परंतु डाग दिल्या तरी औषध दिलेंच पाहिजे.

**जाळिंद्र रोगाचें लक्षण आणि उपचार.**

जाळिंद्र हा रोग गाई म्हशी इत्यादि सर्व मोठ्या व लहान गुरांस ही होतो. हा रोग फार तात्काळिक आहे. ह्याचा आरंभ झाल्यावेळेपासून बारा महारांत गुरू मरतें. ह्या रोगांतून शेंकडा तीस पर्यंत गुरें वक्तशीर इलाज झाल्यास वांचतात. रोग गुप्त असल्यानें तो होनांच समजण्यांत येत नाहीं. आणि जेव्हां समजतो तेव्हां तो पूर्ण व्याप्त होतो. यामुळे औषधाचा अंमल बसण्यास अवकाश मिळत नाहीं. अगदीं रवराब झालेलें व थोडें (संचित) असून उन्हांनें तापलेलें पाणी पिण्यांत आल्यानें त्यांतील विषारीपदार्थ का.

बजास झोंबतो. व तेणेंकरून काळिजावर तांबडे पिंबळे, काळे, व पांढरे रंगाचे मोठमोठे डाग पडतात. व अग्नीनें भाजल्याप्रमाणें दाह होऊन त्यांत छिद्रे उत्पन्न होतात. मूत्रबंद होतें. मळ क्वचित् होतो. रोगाच्या पूर्णव्याप्तीचे वेळीं ते चट्टे टाळ्यांतून जिभेवर आलेले दिसतात. आणि दोन्ही नाकपुड्यांत जो तांबूसरंगाचा भाग असतो. त्याजवरही आढळतात. हा रोग ज्या जनावरास होतो त्याची आरंभांच कंबर मोडते. मागील पाय जमिनीवर टेंकववन नाहीत. कंप सुटतो. थंड पाणी पिण्यास फार लंपट होतें. श्वासोच्छ्वास फार गरम येतात. पोट फुगतें. रवंध करणें व भोंवरा करणें ह्या दोन्ही गोष्टी बंद होतात. वारंवार डोळ्यांतून पाणी येतें. हा रोग जरी घातुक आहे, तरी सांथीनें येऊन सतत होणारा नव्हे. क्वचित् होतो यासच जळकी अथवा काळीज जाळी असेंही म्हणण्याचा प्रचार आहे.

### उपचार.

१ चवईचे कांद्याचा अथवा केळीच्या कांद्याचा रस काढून त्यांत थोडें तूप घालून द्यावा. या योगानें चट्टे नरम पडतात. आणि मूत्रद्वार मोकळें होऊन रोगाचा जोर कमी होतो. हें औषध एकदांच जास्त न देतां प्रतिवेळीं कच्चा अच्छेरपर्यंत, याप्रमाणें तीनचार वेळही देणें योग वाटल्यास द्यावें.

२ जळरुख यानांवाचे रुक्ष वाव्याचे किंवा धावड्याचे झाडा सारखे असतात. याचे सालीचा रंग बाहेरून पांढरा व आंवरून नवंबडा असतो. व साल एक डंचपर्यंत जाड असते.

आणि पानें कांहींशीं नाद्रुकीचे पाना सारखीं असतात. या झाडाची साल वेंचून पाणी घालून एक शेरपर्यंत रस काढावा आणि त्यांत नारळाचा अंगरस तितकाच मिश्र करून तिळांचे तेल पावशेरपर्यंत घालून पाजावा. नंतर दोन तासांचे अवकाशें पुनः हेंच मिश्रण वरसांगितलेल्या प्रमाणें नयार करून दोन वेळ दोन भाग करून द्यावें.

३ भांगेचा घोंटा पावशेर व सवज्याचे पाल्याचा रस पावशेर एकत्र करून त्यांत चार तोळेपर्यंत तूप घालून पाजावा. हें औषध तीनवेळ दोन दोन तासांचे अवकाशें दिलें पाहिजे.

यांपैकीं मिळतीत्य नितकीं औषधें एका मागून. एक द्यावीं. ह्या रोगास डाग देऊन गुण येत नाहीं. उलट फार त्रास माव होतो. यास्तव ह्या रोग झालेल्या गुरांस डाग देऊ नये.

गुरांस देवी येतात त्यांचें लक्षण आणि उपचार.

जशा मनुष्यास देवी येतात, तशाच जनावरांसही येतात. देवी येण्यापूर्वी एक दोन दिवस प्रवर ताप येतो. मागे किती एक ठिकाणीं गुरांस ताप आल्याचीं जीं चिन्हे सांगितलीं आहेत त्याप्रमाणेंच सर्व लक्षणे होतात. नंतर निसन्यादिवसापासून पोटाखालीं व्यक्त जागीं बारीक बारिक पुटकळ्या दिसूं लागतात. गाईचे आंचळावर व ओंढीस या पुटकळ्या विशेष येतात. देवी आलेल्या गाई दूध पिळूं देत नाहीत. याचें कारण आंचळ फार दुरवानात. परंतु नेंदूध .

संचित राहूं देऊं नये. कारण त्यामुळे ओरींत दूध नासतें. ओंटी तडतडीत होते. आंचळांस व ओंटीस कात्रे पडतात. याकरितां होईनांपर्यंत वांसरांस न पाजतां फक्त ओंटींतील दूध तजविजीनें पिळून टाकावें. हें दूध मुलांनीं अथवा मनुष्यांनीं खाऊं नये. कारण देवी ह्या स्पर्शजन्य आणि सांथीने येणाऱ्या आहेत. तसें दूधही तप्त होऊन बिघडलेलें असतें. तें अगदीं उपयोगांत आणूं नये. देवी आलेल्या गाईचे वांसरांस निरोगी गुराचें दूध पाजावें. रोगी गुराचें दूध काढणारानें आंचळ व ओंटी स्वच्छ धुऊन दुसऱ्या गुराचें दूध काढावें. या दुधाचा स्पर्श दुसऱ्या गुराचें ओंटीस हाऊं देऊं नये. देवी आलेल्या गुरांची जतन चवदा दिवसपर्यंत चांगली करावी. उन्हांत चरण्यास सोडूं नये. नांदुळांची कण्हेरी कळून त्यांत रूप घालून द्यावी. थंड उपचार आणि थंड समधान खाणें द्यावें. देवींस, हिंदुस्थानींत माता. गुजराथेंत काकाबळया इत्यादि म्हणतात. देवी आंगावर उठल्या असतां त्या गुरांस थंड समधान खाणें, पिणें इत्यादि साधारण उपचार केल्यानें अन्य औषधांवांचूनच गुण येतो.

देवी पोटांत पडतान त्याचें लक्षण आणि उपचार.

देवी येण्यापूर्वीं ताप वगैरे येऊन जीं चिन्हें व्हावयाचीं तीं आरंभींच होतात. परंतु देवीचे फोड आंगावर न येनां पोटांत उमटतात. ( उत्पन्न होतात ) तेव्हां श्वासोच्छ्वासाबरोबर दुर्गंधी येते. त्याला पेटमेकी माता अथवा देवी पोटीं पडल्या असेंही म्हणण्याचा प्रचार आहे. देवी पोटांत पडलेलें

गुरूं ताप आल्यापासून अकरा दिवसांत मरतें. यावर क्व-  
चित्च इलाज लागू पडतो. याकरितांच देवीचा ताप येऊन त-  
सा प्रादुर्भाव दिसल्यास देवी पोटांत न पडतां बाहेर निघू-  
न येण्याकरितां योजण्याचे उपाय:-

शेगव्याचे झाडावरील बांदें, फोपाट्यांत भाजून पाव-  
शेरपर्यंत अंगरस काढावा. आणि त्यांत अळंबीं हीं पर्जन्य  
काळीं उत्पन्न होतात तेव्हां सुरवडून ठेवावीं. याचे कळे  
सुमारें दोन तोळेपर्यंत बारीक वाटून दोन दिवस प्रातः का-  
ळीं हें औषध द्यावें. यें कळून देवी पोटांत न पडतां  
बाहेर येतात. परंतु हें औषध ताप येतांच दिल्लें पाहिजे.  
नंतरदेऊन उपयोग होत नाही.

२. देवी बाहेर येण्याकरितां औषध दिल्ल्यावर त्या  
आंगावर दिसूं लागेपर्यंत रवाणें, पिणें उष्ण असावें च वा-  
तुळपदार्थ नितके रवाळ घालावें. आणि त्या आंगावर दि-  
सूं लागल्यानंतर शीत उपचार करावे.

देवी आंगावर आलेलें गुरूं सहसा दगावत नाहीं. व  
पोटांत आल्या असतां तें सहसा निभावत नाहीं.

**सूत्रावरील लक्षण आणि उपचार.**

अनिशय उष्णतेमुखें, किंवा कोणत्याही कारणानें धप-  
का (धक्का) बसल्यानें गुराचें सूत्र बंद होतें. हा आजार झा-  
ळा असतां एक दिवसपर्यंत तें गुरूं अंगजोरानें विकृतीस  
सहन करून रवानपानादिक व्यवहार चालवितें (करितें)  
परंतु सुमारें पांचमहरानंतर पोटास फूग चढत ज्वने. वारं-

वार निथण (कुंभून मूत्र होण्याचा यत्न) करितें. परंतु मूत्र अगदीं होत नाही. या लक्षणांनीं रोगपरीक्षा होतांच औषधाची योजना त्वरित करावी.

### उपचार.

जगदळ्याच्या शेंगेंतील बिया दोन व सागवानाच्या बिया तीन घेऊन पळसाच्या फुलांच्या एक शेरपर्यंत काढा करून त्यांत उगाळाव्या. आणि थोडें सोरमीठ घालून पाजावें हें औषध दोन दोन कलाकांचे अवकाशें मूत्र होईपर्यंत दोन तीन वेळही द्यावें.

२ केळीचे सोपांचें पाणी एक शेरपर्यंत काढून त्यांत सोनकाव एक तोळापर्यंत उगाळावी. आणि थोडें सोरमीठ व मिरपूड पांचगुंजापर्यंत घालून पाजावें.

३ सरांग्यांचा (गोरबस्त्याचा) काढा एक शेर करावा. आणि त्यांत थोरल्या पाडावळीची मुळी एक तोळा व चांद्या कोत्याचीं फळें पांचपर्यंत उगाळून पाजावा. हीं दोन्ही औषधें प्रथमप्रमाणेंच तीनवेळपर्यंत द्यावीं.

गुरांस कोणत्याही प्रकारचा रोग झाला असतां त्याची परीक्षा होऊन उपचार करीपर्यंत प्रथम देण्याचें औषध.

जगदळ्याची साल सुमारें दोन तोळे व टकमकीचीं फळें ज्यास कोठिमडीं किंवा काचन्या ह्मणतात. हीं सुकलेलीं सुमारें पावशेर वजन घेऊन त्यांत लसूण सहा मासे, मोहरी तीन मासे, मिन्यें सहामासे, हळद एक तोळा,

हीं औषधें मिश्रकरून बारीक वाटावीं. नंतर सुमारे दीड शेरपर्यंत ताक घेऊन त्यांना कालवून पाजावें. या औषधानें सामान्य रोग बरे होतात. व कोणत्याही रोगाचा कांहीं वेळपर्यंत जास्त उठाव होत नाही. परंतु हें औषध विषाबाबर किंवा जे रोग अल्प अवधीत व्याप्त होणारे अतिशय उष्णतेमुळे झालेले असतील त्यांजवर मात्र देऊं नये.

गुरांस कीड लागली असतां त्याचें लक्षण  
आणि उपचार.

पर्जन्यकाळीं अथवा अन्य दिवसांत ओल्या चान्यावर रानांतील किडी असतात त्यांत एक पोंगी या नांवाची विषारी कीड असते, ती चान्याबरोबर गुरांचे खाण्यांत आली असतां जसा सुसळा रोग होऊन रेच होतात त्याप्रमाणें रेच होऊं लागतात. परंतु तितकी दुर्गंधी नसते. व या रेचाबरोबर आंतड्याचे बगैरे तूस येत नाहीत. कीड लागलेलें गुरू क्वचित् तोंडांतून ही फेंस काढितें. परंतु भोंवरा करतें. इत्यादि लक्षणांनीं परीक्षा करावी.

उपचार.

सुपान्या शिजविल्यावर त्याचें जें पाणी रहातें, तें आटवून गठ्ठे करून ठेवितात. ह्यास सुपारीचें फूल असें म्हणतात. हें औषध गांध्याचे तुकांनीं मिळतें. तें सुमारे पांच तोळेपर्यंत आणून वस्त्रगाळ पूड करावी. ती पूड बऱ्याचें एक शेर पीठ घेऊन त्यांत मिश्र करावी. आणि पाणी घालून चांगलें मर्दन करून (मळून) चार लाडू करून एक एक



घटकेच्या अवकाशें एक एक ह्याप्रमाणें दिल्यानें त्वरित गूण येतो.

२ पालोरें नांवाचीं झाडें गोडधान्यांचे किनाऱ्यावर असतात. ह्या झाडांचीं ओलीं पानें व सुग्रिणीची साल हीं दोन्हीं एकत्र कुटून एक शेरपर्यंत रस काढावा. त्या रसांत मायफळांची पूड तीन तोळेपर्यंत मिश्र करून मतिवेढीं अच्छेरपर्यंत याप्रमाणें तीनवेळ किंवा जरूर वाढल्यास चार वेळही घावें.

**रक्तविकारानें गुरांचे आंगावर गांठी उठनात त्याचें लक्षण आणि उपचार.**

गुरांचे शरीरांतील रक्त बिघडल्यानें त्यांच्या आंगावर जागजागीं उठाणूं (सोठ्या गांठी) उठतात. हा विकार सर्व गुरांस होतो. परंतु म्हशी वरेडे यांस फार होतो. या गांठी बसविण्याचा इलाज न केला तर कांहीं दिवसांनीं त्या फुटून पू वाहूं लागतो. व त्याजवर मास बसली म्हणजे तात्काळ रुमी होऊन तीच क्षणें भयंकर होतात. त्या योगानें गुरें शक्ति क्षीण होतात. आणि व्रण ही असाध्य होतो.

**उपचार.**

गोडधान्याचे ओढे किंवा नद्या यांचे कांठावर अथवा जेथें अगदीं कमी पाणी असून फातळ असतें तेथें पाण्यांत झाड शेवाळी ह्या नांवाचीं झाडें उत्पन्न होतात. जसु घेरवंडाच्या किंवा कांघाच्या पात्या लांबट ये-

नान. नशा ह्या झाडांस मृदु पात्या येतात. या झाडाची ओली मुळी आपून ऊन पाण्यांत उगाळून गांठीवर लेप करावा. ह्या प्रमाणें चार दिवस नित्य लाविल्यानें गांठीवरील त्वचा भाजल्या प्रमाणें होऊन गांठ विरघळते. मात्र औषध उगाळून लावणारानें त्याचा स्पर्श आपल्या डोळ्यांस किंवा शरीरास होऊं देऊं नये. औषध लावतांच हात स्वच्छ धुवावे.

गुरू फांकलें असतां त्याचे आंगांत व्य.  
था कोणत्या जागीं आहे त्याची परीक्षा  
आणि उपचार.

गुरू दरडीवरून पडल्यामुळे किंवा झूज (लढाई) होत असतां फांकलें तर लंगडूं लागतें. किंवा कंबर दुखावते. अथवा कोणताही शरीराचा भाग दुखूं लागतो. शिरा गुंततात. अशा गुरांस त्यांची दुखी (व्यथित जागा) पाहण्याकरितां रानशेणीची राख स्वच्छ पांढरी करून पाण्यांत कालवून लेप द्यावा. ज्यावेळीं व्यथा तीक्ष्ण असून दुखत असलेली जागा फार संतप्त झालेली असते. तेव्हां चांगल्या जाग्यावरील लेप सुकण्यापूर्वीं दुखण्यातून झालेल्या जाग्यावरील लेप आधीं सुकतो. व नेंच दुखणें आंगवणीस पडल्यावर लेप लाविला असतां सभोवतीचा लोकर सुकतो. आणि दुखण्या जागीं ओलसर राहतो. ह्याप्रमाणें परीक्षा करून जी जागा दुखरी (फांकलेली) असेल तेथें खुणा लावून ठेवावी.

## उपचार.

जी दुरवरी जागा असेल तेथें बोटानें दाबून पहावें. म्हणजे वेगानें उडणारी शीर जेथपर्यंत चमकत असते तेथ पर्यंत सरळ रेषेनें अथवा बुटाच्या दाणीचे कच्चे डाग द्यावे. रेषांचे डाग देणें झाल्यास उभ्या तीन व आडव्या तीन रेषांचे डाग द्यावे.

१ गुरू फांकलें; परंतु दुरवी विशेष नसून साधारण लवक मात्र भरलेली आहे. असें असेल तेव्हां घायपातीच्या (रेडे अनसीच्या) कांद्याचा रस काढून त्यांत भुंयशिसें व नाचण्याचें पीठ घालून शिजवून चांगली आंबील (राबडी) तयार करावी. आणि ती साधारण गरम असेपर्यंत दुरवच्या जागीं दाट लेप द्यावा. याप्रमाणें प्रथमचा लेप कायम ठेऊन त्यावर दुसरे दिवशीं दुसरा आणि तिसरे दिवशीं तिसरा याक्रमानें चारपांच लेप दित्यानें गुण येतो.

गुरांस वर्ण झाला असतां त्याचें लक्षण आणि उपचार.

गुरांच्या आंगांतील रक्त बिघडल्यानें त्यांचे आंगावर प्रथम कांहीं गांठी उठतात. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्यांतील एखादी गांठ फुटून दाभणाएवढें रंध्र होतें. त्या रंध्रांतून पांढरट पू वाहूं लागतो. त्यास प्रथमतः विशेष दुर्गंधी नसते, परंतु कांहीं दिवसांनीं फार दुर्गंधी येते. व दिवसेंदिवस पू फार वाहूं लागतो ह्या लक्षणांनीं वर्ण झाला असें जाणावें.

## उ प चार.

१ मिरवेलीचें मूळ, वायवर्ण्याचा पाला व झाडापित्त-  
पापड्याचा पाला हीं तिन्ही ओलीं औषधें समभाग घेऊन  
पाणी घालून कच्चा एक शेरपर्यंत रस काढून पाजावा. हें  
औषध सात दिवस द्यावें.

२ भुंयकोंहळ्याचे कांद्याचा रस एक शेर काढून त्यां-  
त हळद व मिर्चें या समान औषधांची पूड एक तोळा घा-  
लून पाजावी. हें औषध प्रतिदिवशीं एक वेळ प्रमाणें चव-  
दा दिवस द्यावें.

३ पुनईच्या झाडांच्या पाळांवरील ओली साल व रवो-  
पेतीची साल ह्या दोन्ही समभाग घेऊन पावशेर रस का-  
ढावा. त्यांत नितकाच नारळाचा अंगरस मिश्र करून पा-  
जावा. हें औषध प्रतिदिवशीं दोन वेळ प्रमाणें सात दिवस  
द्यावें.

## गुराचें शिंग मोडल्यास उपचार.

लढाईन किंवा झाडास अडकून अथवा कीड लागून  
गुराचें शिंग मोडलें असतां त्यांत एक बाळशिंग ह्मणजे  
कळी किंवा मोघ असें ज्यास म्हणतात, तो असतो.  
त्यांतून अतिशय रक्त वाहूं लागतें. नेणें करून गुरास  
फार वास व दुरवापत होते. याजकरितां जेव्हां असा प्र-  
संग असेल तेव्हां निवडुंगाचा चीक सुमारें एक शेरपर्यं-  
त आणून त्यात चार तोळेपर्यंत शेंदूर घालून सारखें  
मिश्रण करावें. आणि त्या मोघावर लावावें. नंतर एक

जाड फडकें घेऊन त्याजवर हेंच मिश्रण सुमारे तीन का-  
गदांइतकें जाड सारखें चोपडून मिश्रण लावलेली बाजू  
मोडलेल्या शिंगा सभोंवती वेष्टन करून (गुंडाळून) त्याज-  
वर आणखी एक साध्या फडक्याचें वेष्टन देऊन सुतळी-  
च्या बंदांनीं घट्ट बांधावें. ह्या उपचारानें रक्त वाहण्याचें  
तत्काळ बंद होऊन मोडलेल्या शिंगांनील मोघ जो कोम-  
ल मृदु असतो, त्याचे आंगीं कठिणता उत्पन्न होऊन भरू-  
न येतो. हा लेप लावून सहा दिवस झाल्यानंतर बंद सो-  
डून टाकावे. नंतर आंतील दुःख चांगलें बरें झाल्यावर ल-  
पेटा आपणच निघून पडेल. तो बलात्कारानें काढूं नये.

गाई किंवा म्हशी ह्यांचें आंग येतें त्याचें  
लक्षण व उपचार.

आंग येण्याची संवय लागण्यास मुख्य कारण अशक्त-  
ता हें होय. दुसरा प्रकार असा आहे कीं, कितीएक लोक  
गाभण्या गुरांस पाणी पाजिनात त्यांत थोडी पेंड घालित  
असतात. पेंडीचा स्वाद असल्यानें त्या स्वादानें गुरें यत्नेहून  
जास्त पाणी पितात. त्या योगानें आंग येण्याची संवय ज-  
डते. असेंही कित्येकांचें मत आहे. एकंदरीत आंग येण्याचीस-  
वय लागणें हें फार वाईट आहे. कारण रानांत किंवा कोण-  
त्याही ठिकाणीं जबळ मनुष्य नसतां आंग आल्यास अप-  
घात होतात. याकरितां ज्या गुरासही खोड असेल त्याज-  
ला चालेल तो पर्यंत नजरेपुढें ठेवावें. आणि गाभणेपणीं जनन  
करणाची हयगय न करितां पूर्वीं जे नियम सांगितले आहेत

ह्याप्रमाणें रवानपानादिकं चांगली व्यवस्था ठेवावी. व जेणें करून त्याची शक्ती वाढेल अशी योजना करीत रहावें. अंग येणें ह्मणजे जननेंद्रियांतून कोठ्यांतील आंतडीं बाहेर पडणें. यासच भांडें आलें अथवा बेंड बाहेर निघालें इत्यादि देशपरत्वे म्हणण्याचा प्रचार आहे.

### उपचार.

१ कांसाळूची देरी म्हणजे पानाचा खालीं जो दांडा असतो तो तो फोपात्यांत भाजून (वाफ देऊन) आंग आलें असेल, त्याजवर त्याचा रस पिळावा. आणि लागलीच सोरमिठाची पूड त्याजवर टाकावी. इतक्या अवकाशांत एका कुशल मनुष्यानें लाजाळूचीं पानें बारिक वाटून त्याचा लेप आपल्या दोन्ही, हातांस लावून त्या हातानें बाहेर आलेलें आंग आंत लोटावें. याप्रमाणें तें आंग आंत जातांच बसलेलें गुरू असल्यास उभें करावें. आणि आंबाड्यांच्या दोरांची अथवा फडक्याची निवण्या सारखी गुंडळी करून जननेंद्रियावर (मूत्रद्वारावर) सारखी बसवून बांधावी. म्हणजे मूत्रद्वार मधल्या पोंकळींत घेतलें पाहिजे. कीं जेणें करून मूत्रमार्ग मोकळा राह्या ह्याप्रमाणें दोन दिवस बांधून ठेवून त्या गुरांस चाले तोंपर्यंत बसूं देऊं नये. दोन दिवस गेल्यावर तें आंग आपल्या स्वस्थानीं स्थिर होतें. मग गुरू बसलें तरी चिंता नाहीं व निवणेंही ठेवण्याचें कारण नाहीं.

२ कांहीं धनगरलोक अथवा सुझ सुइणी औषधावांचूनही कुशळतेनें आंग जागच्या जागीं काईम बसविताना.

या सार्वीं याविषयीं शोध करून पुरा माहितगार मनुष्य असेल त्याजकडून बसविण्याचा ही प्रयत्न करावा.

३ स्मशी किंवा गाई यांचें कोणत्याही वेळीं आंग आलें असतां तें तजविजीनें आंत सारून ओसाडी ( सहदेवी ) या झाडाचा पाला हातावर चुरून वीस थेंबपर्यंत रस जननेंद्रियावर पिळावा. आणि त्या गुरास दोनप्रहर पर्यंत बसूंदेऊं नये. म्हणजे आंग येण्याचें बंद होतें.

### बहुमूत्र या रोगाचें लक्षण आणि उपचार.

जसा मनुष्यांस मूत्र सागर होतो. त्याप्रमाणेंच क्वचित् गुरांसही होतो त्यांत विशेषें करून गाई व म्हशी यांस जास्त होतो. आणि जीं गुरें पेंडीच्या लालचीनें यत्नेहून अधिक पाणी पितात. त्या योगानें बहुधा या रोगाचा मूळ उद्भव होतो. या सार्वींच पाण्यांत पेंड घालूं नये. निरोगी गुरें पांचसात वेळां सुततात. परंतु हा रोग झाल्यावर प्रत्येक प्रहरांत पांचसात वेळ रोगी गुरूं सुततें. आणि तें प्रतिवेळीं सुमारें कच्चे पांचशेर पर्यंत सुततें. हा रोग झाल्यानें एकंदर शरीरांतील रक्ताचें पाणी होऊन मूत्रद्वारे निघून जातें. त्यायोगानें शक्तिक्षीण होऊन आंतडीं फुगून गुरें मरतात. हा रोग स्पर्शजन्य अथवा सार्थीनें येणारा नसून प्रकृतिमानानें हजारपांचशें गुरांत एखाद्यासच होतो. परंतु उपचार न झाल्यास घातकच आहे. रोगोद्भव झाल्यावेळेपासून दोन प्रहरांत उपचार झाल्यास गुण येतो. औषधी उपचार किंवा स्वाणें, पिणें थंड पसतां उष्ण असावीं.

### उपचार

१ रोगी गुरांस चान्या ऐवजीं कळंकीचा ओला पाला खाईल नितका घालावा. व कळंकीच्या सुकलेल्या पाल्याचा अष्टमांश काढा सुमारें दहाशेरपर्यंत करून त्यांत निरफळें, लवंग, दालचिनी, सुंठ, हळद, जायफळ, कोष्टकोष्ठि-जन ह्या आन औषधांची पूड दहा तोळे पर्यंत मिश्र करून कालबून हीं कांहीं वेळानें एक एक शेरप्रमाणें पाजावा.

२ मुसळा ह्या रोगावर जी बाजारी औषधांची यादी सांगितली आहे. त्या यादीतील औषधांची पूड प्रतिवेळीं तीन तोळेपर्यंत अच्छेर ऊन पाण्यांत कालबून थोडा गूळ घालून तें पाणी पाजावें. हें औषध दोन दोन तासांचे अवकाशें चार वेळपर्यंत गुण वाटेतों देत रहावें.

३ मोहोरी सहामासे, हिंग सहामासे, निरफळें एक तोळा याप्रमाणें तिन्ही औषधें बारीक चटून ऊन पाण्यांत कालवावीं. आणि कपडछान करून तें पाणी सुमारें अच्छेर पाजावें. हें औषध प्रथम एक वेळ द्यावें. नंतर देणें झाल्यास दुसरें कोणतें ही औषध द्यावें. हेंच पुनः देऊं नये.

मुरडी किंवा धनकी ह्या रोगाचें लक्षण

आणि उपचार.

जसा मनुष्यास धनुर्वात होतो, त्या भावनेनेच गुरांस वरील नांवाचा रोग होतो. हा रोग वायूनें होणारा असून स्पर्शजन्य किंवा सांधीनें होत नसून प्रकृतिमानानें आंग नुक कवित होतो. रोग होण्याच्या पूर्वी अनावरांचे स्थि-



तीन कांहींच फरक झालेला दिसत नाही. परंतु एकाएकीं उभें असलेलें गुरू पडतें. त्याची मान आकर्षण झाल्यासारखी होऊन पाठीकडे कुशीवर परतते. मानेंत व सर्व शरीरांत ताठपणा येतो. डोळ्यांच्या पापण्या वारंवार फार जलद उघडतात व मिटतात. तोंडाचे दोन्ही ओंठ विषम होनात. कचित् दांतकडीही बसते. त्यावेळीं जनावरास कोणत्याही प्रकारची शुद्ध रहात नाही. हा आजार झाल्यापासून चार घटकेच्या आंत उपचार झालाच पाहिजे. जास्त वेळ गेल्यास रोग, कष्टसाध्य होतो.

### उपचार.

१ रिंग्याचा फेंस काढून दोन्ही डोळ्यांत अंजन करावें. गुण आल्यानंतर तीन दिवस नित्य डोळ्यांत लोणी घालीत जावें, हा उत्तार आहे. लोणी न घातल्यास डोळे रक्ताप्रमाणें तांबडे रहातील.

२ मिरच्या, मोहऱ्या, लसूण, आलें, तिरफळें, हिंग हीं सर्व औषधें एकत्र वाढून ऊन पाण्यांत कालवून पाजार्हीं.

३ रोगोद्भव होतांच प्रथमारंभीं मस्तकावर पक्का डाग द्यावा. व सुमारें दोन तास पर्यंत फक्त अग्नीचा शोक देत रहावें. तितक्यानें गुण न वाटल्यास सर्वांगास भोंवती एक रेबेचा छनिसा डाग द्यावा. हा डाग देण्याचा प्रकार मार्गे सांगितलेला आहे तेथें पहा.

**गुरांचे पायांस फाळ किंवा रवुंटी लागल्यास.**

“तांगरास बांधण्याच्या (जुंपण्याच्या) बैलाचे पायांस

नांगराचा फाळ (जगलेची टोंक) लागल्यास अथवा कोणत्याही गुराचे पायास खुंदी लागून पाय फिरला असता तेरें अळूं (पर्जन्यकाळीं जें पांढरे रंगाचें अळूं उत्पन्न होतें तें) द्याची मुळी गवतांत गुंडाळून तीन दिवस रवावयास द्यावी. याणें जरवम पुळणास न येतां व मास बसली तरी रुमि न होतां त्वरित बरी होते. मात्र त्या बैलास जरवम बरी होईपर्यंत नांगरास किंचा कोणत्याही कामास लावूं नये.

### बैलास शीण झाल्यास.

एखादा बैल शक्तीपेक्षां जास्त काम पडल्यानें पोटीं फुटतो. आणि काळजांत रक्ताची जळू धरते. त्यासच शीण धरला असेंही म्हणतात. शीण झालेला बैल सतत आंगावरील लंब फुलवितो. त्याचें रवाणें, पिणें मंद होतें. दिवसें दिवस शक्ति क्षीण होत जाते. कामास लाविला असतां बसूं लागतो इत्यादि लक्षणे होनात.

### उपचार.

ज्या नारळी माडास तांबड्या रंगाच्या सालाचे नारळ येत असतील, त्या माडावरील अगदी कोंवळे बोंडे (सालांसहित नारळ) काढून ठेंचावे. आणि रस काढावा. त्यांत थोडी मिरपूड घालून प्रत्यहीं एक वेळ प्रमाणें सातरोज द्यावा.

२ नारळाचा अंगरस एक शेर, तुरदीची पूड एक तोळा, मिरपूड सहामासे व हळदीची पूड एक तोळा मिश्र करून

पाजावा.

३ दुकराची वस्त (चरबी) अच्छेर, नारळाचा रस अच्छेर दोन्ही एकत्र करून त्यांना तुरदी, हळद व मिऱ्यांच्याची पूड एक तोंडा पर्यंत घालून प्रत्यहीं सायंकाळीं एक वेळ प्रमाणें तीन किंवा पांच दिवस पाजावी.

४ शक्तीप्रमाणें चांगली दारू (मद्य) पाजावी.

किं व्येण किंवा कोणत्याही जातीचे क्षत

होण्याचें कारण आणि उपचार.

गुरांचे शरीरांतील रक्त नासल्यामुळें किंवा मोठा गोंचीड इसल्यामुळें त्या जागीं साधारण आंब्याएवढी गांठ उठते. नंतर ती फुटून सुमारें दोन दाभणा एवढें रंघ्र होतें. आणि त्यांतून रक्त वाहूं लागतें. हें प्रथमचें लक्षण होय. नंतर त्याजवर मास बसली असतां रुमी होतात. आणि तें क्षत फार दुःस्वदायक होतें. यांस किं व्येण किंवा कीड उमळली असें म्हणण्याचा प्रचार आहे. व इतर सर्व क्षतांचीं पुढील लक्षणे हीं आहेत.

उपचार.

१ क्षतांत रुमि न होण्या करितां नेरें अळवाची मुर्छी तीन दिवस प्रत्यहीं, एक वेळ प्रमाणें खाऊं घालावी.

२ क्षतावर कडव्या करवंदीचें पाळ उगाळून लेप देत रहावें या योगानें मास बसली तरी रुमी न होतां वितळून जाते.

क्षतांतील रुमि मरण्यास.

१. रुमि झाले, असतां क्षतांत अष्टाचा (मणेंराचा)

## गुरांचा वैद्य.

चीक भरावा.

२ उन्नमनपकील, कापूर, विलायती काडतुसाची दाख. हे तिन्ही जिन्नस समभाग एकत्र करून बारीक घाटून तें मिश्रण क्षतांत भरावें. आणि पट्टा बांधावा. हा पट्टा चार प्रहरानंतर सोडिला असतां क्षतांतील सर्व रुमि मरतान, आणि पट्ट्यावर येतान.

३ चांदूचेंतल (सरपेन्टाइन) हें वारंवार क्षतावर घालीत रहावें.

४ धांव्याचा पाला, पांगान्याचा पाला व हेदीचा पाला (कोंवळ्या तुंवऱ्या) ह्यांचा रस क्षतांत पिळावा.

क्षतांतील रुमि झडण्याचे मंत्र.

१ अंमरकाठी कम्मरकाया चांदाची गाय कण. सें ग्याय ॐ मास फूल किडा झडून जाय : पुरा मंत्र ईश्वरी वाचा. १

दुसरा मंत्र- मुंटेरे मुंटे सात मुंटे उफराठा मुंटे नर किडा झडे. २

या दोन्ही मंत्रांचें असें विधान आहे कीं, ग्रहणाचे दिवशीं स्नान करून एकशें आठ वेळ प्रत्येक मंत्राचा जप करावा. म्हणजे मंत्र सिद्ध होतो. (उपयोग करण्याचा अधिकार येतो) परंतु याप्रमाणें मंत्र तयार करून ठेविल्यानंतर केव्हां ही भोजन समयीं रजस्वलेचा शब्द ऐकूं नये. कदापि ऐकण्यांत आल्यास तसेंच त्या अन्नाचा त्याग करून एक दिवस उपोषण करून नंतर जेवावें. व रात्री भोजनसमयीं

दिवा गेल्यासही ह्याप्रमाणेंच केलें पाहिजे. नंतर जेव्हां मंत्र उपयोगांत आणावयाचा तेव्हां शुचिर्भूत होऊन हरभऱ्याएक दे सात खडे हातांत घेऊन मंत्रानें सात वेळ अभिमंत्रावे. त्यासमयीं प्रत्येकवेळीं ॐ असें चिन्ह केलें आहे त्या जागीं ज्या गुराकरितां मंत्र म्हणावयाचा, त्याचें जें नांव असेल तें घ्यावें. आणि ते खडे क्षतावर फेंकावे. म्हणजे किंवा बाहेर निघताना. हें अनुभवसिद्ध आहे. परंतु आपल्या लोकांत एक अशी रूढी आहे कीं, मंत्रप्रसिद्ध झाल्यानें त्याचा गुण जातो. यासाठीं त्यागोष्टीचा अनुभव पहाण्याकरितांच हे मंत्र लिहिले आहेत. तर एखाद्या उद्यांगी मनुष्यानें बरसांगितल्याप्रमाणें या मंत्रांचा उपयोग करून पहावा. गुण येतो अशी खात्री झाल्यास आम्हास कळवावें. ह्मणजे वृश्चिक सर्प इत्यादिकांवरचे जे मंत्र आह्यास माहीत आहेत त्यांचा समयविशेषीं पुस्तकांतच समावेश करून प्रसिद्ध करूं.

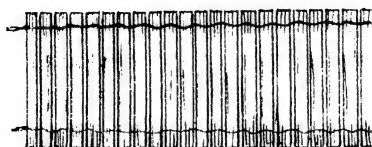
क्षतांतील कृमि सर्व नाहींसें झाल्यावर दिंड्याचें ओलें मूळ ठेंचून त्यांत जुन्या रुवाची गरव मिश्र करावी. आणिनें मिश्रण क्षतावर बसवावें. ( लावावें. ) घेणें करून खरपुडी- ( खपली ) लेकर धरून क्षत त्वरित बरें होईल.

### गुरू मोडल्यास.

कोणत्याही कारणानें गुराचा पाय वगेरे मोडल्यास त्रिंगमोडलें असतां ज्याप्रमाणें निचडुंगाच्या रचिकांत, शेंदूर घाळून मिश्रण तयार करण्याविषयीं सांगितलें आहे. त्या

प्रमाणें मिश्रण तयार करून मजबूद (जाड) फडक्यावर एक अंगूळ किंवा अर्धअंगूळ जाड सारखें लेपावें. (चोपडावें) मोडलेलें हाड असल्यास नें नीट समूर करून त्या जाग्यावर सभांचनी लेप लावलेली बाजू त्याजवर टेंकून वेष्टन करावें. व त्याजवर आणखी एक जाड फडक्याचें वेष्टन देऊन जेवढी जागा मोडली असेल तितक्या लांबीचे कळकीच्या काठीचे तुकडे करून, एक अंगूळ जाडीचीं गुळगुळीत भेंतें तयार करून दारवविल्या नमुन्याप्रमाणें भाळी बांधावी. (विणावी) आणि त्या लेपाचे वेष्टनावर ही भाळी सारखी सभांचनी बसवून जोरानें मजबूद दोरीनें करून बांधावी. कदाचित् निवडुंगाचा चीक न मिळेल तर मालेबंद म्हणजे सुग्रणीच्या झाडाची साल बारिक कुटून जो रेंदा होईल त्यांत नाचण्याचें पीठ कालवून त्याचें चोपडण, फडक्यावर एक अंगूळ जाड करून, वर सांगितल्या प्रमाणें पट्टा बांधून त्यावर भाळी बांधावी. दोन प्रकारांपैकीं कोणत्याही प्रकारची भाळी बांधिल्यावर त्याजवर मास वगेरे न बसण्या विषयीं चांगली नजर ठेवावी. मोडलेल्या गुरांस केव्हां केव्हां उचलून उभें करावें. अथवा चेंटावर (माच्यावर) ठेवावें. एकाच कुशीवर सतत राहूं देऊं नये. ह्या प्रमाणें सहा दिवस गेल्यावर मध्यें योग्य वाटल्यास भाळी सोडून पाहून पुनः मजबूद बांधावी. जेव्हां दुरवरी जागा चांगली बरी होते, तेव्हां ती भाळी आपोआप सईल होऊच येते. नंतर जरूर न वाटल्यास लेप राहूं देऊं न भाळी सोडून टाकावी. किंवा पुन्हा साधारण आंवाळवावी.

भाळी तयार करण्याचा नमुना.



कंपवायू रोगाचें लक्षण आणि त्याचे उपचार.

जें गुरू वयोवृद्ध नसून नरुण अमतां त्याजला एकाएकीं पडल्यामुळें किंवा वाताधिक्य होऊन शरीराचा कांहीं भाग थस्थरां कांपूं लागतो. हा रोग क्वचित् हातां. व तो बैलांसच फार होतो. आणि मुख्यत्वेन करून गळ्या स्वालील सांखळ व मान हींच कांपूं लागतात. एकंदरीत वातसंचारानें ही व्यथा उत्पन्न होते.

उपचार.

ह्या रोगावर पोरान्त औषध देणें झाल्यास नें फार प्रखर असूं नये. व थंड ही असूं नये. सौम्य उष्ण अशीं औषधें द्यावीं. मस्तकावर व सांखळीच्या दोहों बाजूंस व पुढल्या पायांच्या प्रत्येक संधीवर आणि दोन्ही कानाच्या मागील बाजूंस डाग द्यावे. येणें करूनच चांगला गुण येतो.

हा रोग ज्या गुरांस झाला असेल, त्याजला गळ्यांची कपडेंरी गूल घालून द्यावी. ओली चार घालूं नये. व थंड पाणी पाजूं नये. भानयेण गवन किंवा सुकलेला चारा ९ इतर जातीचें-

गवन ) हें खाणें द्यावें.

### गोंचड्या इडण्यास.

तंबारू ओढण्याच्या घुरगुडींतील तीन दिवसांचें पाणी अथवा तंबारू पाण्यांत कुंवळून तें पाणी घेऊन त्यांत कांगो-णी, मोगडीएरंड व टांकळा या तिन्ही झाडांच्या पाल्याचा रस. अथवा यांपैकीं जें मिळेल त्याचा रस एक चतुर्यांश मिश्र करून आंगास चोळून मर्दन करावें आणि एक तास अवकाश मध्यें जाऊं द्यावा. परंतु हें औषध लाविल्यावर तें गुरू आपलें आंग चाटील तर चाटूं देऊं नये. नंतर तंबारूच्या योगानें कैफ चढल्यासारखें गुरू कांपूं लागेल त्या बरोबर तलाचांत किंवा नदींत त्यास नेऊन स्वच्छ अंगा धुवावें. तंबाकू जास्त चढला असें वाटेल तर कांदें खाऊं द्यालावे. अथवा कांद्याचा रस काढून पाजावा. हें औषध दोन तीन दिवस लाविल्यानें सर्व गोंचड्या इडणान्त. मात्र औषध लाविल्यावर ह्या गुरावर चांगली नजर ठेवून कांदेंजवळ घेऊन रहावें. कारण तंबाकूच्या कैफास कांदा हा अत्युत्तम उतार आहे.

पिस्वा ( पुशा ) न होण्यास व झाल्या

असतां जाण्यास उपाय.

गोठ्यांत किंवा गोठ्याचे सभोंवती संचित उकरड, शेण व मूत्र यांचा संचय झाल्यानें पिस्वा होतात. या सारीं जागा स्वच्छ ठेवावी. व एका गोठ्यांतून दुसरे ठिकाणीं गुरूं बां-



धण्यास नेलीं असतां प्रथमचे गोठ्यांत (गुरें बांधण्याचे जाण्यांत) रात्री सतत चारदिवस सारी रात्र दिवा लावून ठेवा. बा. गुरें दुसऱ्या जागीं नेतांच पहिली जागा स्वच्छ झाडून सारवावी. आणि त्या जमिनीवर राख हांतरावी. ह्या प्रमाणें तीन रोज केल्यानें पिस्वा हांत नाहीत.

गुरांचे आंगावर पिस्वा झाल्या असतां उंडेल तेल सर्वांगास लावून एक प्रहर झाल्यानंतर रिंग्याचा फेंस किंवा गांवडी साबण लावून अंग स्वच्छ धुवावें. नंतर बिंचुरट्या वायंगीचे पाल्याचे रसांत अथवा उंड्यांचे गीर पाण्यांत उगाळून त्यांत गेळीच्या झाडाचीं फळे (गेळफळे) उगाळून ते मिश्रण दिवसांतून तीन वेळां आंगास लावावें. ह्या प्रमाणें तीन रोज करावें. नंतर चवथ्या दिवशीं पुन्हा उंड्ये-ल व सावू लावून अंग धुवावें. ह्या उपचारानें घोडे, कुत्रे, गुरें इत्यादि जनावरांचे आंगावरील पिस्वा त्वरित नाहींशा होतात.

व्यालेल्या गाई किंवा म्हशी यांस

दूध फटण्यास.

१ नूतन व्यालेल्या गाई किंवा म्हशी यांजला प्रथम दूध अगदीं सुटत नाहीं, असाही प्रकार कचित् होतो. यास्त-ब अशा प्रसंगीं शतावरी (शतमुळीचीं) ओलीं मुळें ठेंबून त्यांचा रस सुमारें एक शेरपर्यंत काढावा. त्यांत नितकाच ना-रळाचा रस मिश्र करून प्रत्यहीं एक वेळ प्रमाणें तीन, पां-

च किंवा सात दिवस द्यावें.

२ बेंदर यानांचाची एक वेळ आहे. या वेळीस लहानशा सुरणाएवढे कंद असतात. तो कंद आणून स्वच्छ धुवावा आणि किसून उडदांच्या डाळींत मिश्र करून रवाऊ घालावा. हा कंद फार उष्ण आहे. याजकरिता त्या गुरांचे शक्तीप्रमाणें थोड थोडाच द्यावा.

वर सांगितलेल्या औषधानांनी तीन दिवसांत दूध सुटतें. परंतु हीं औषधें उष्ण आहेत. याजकरिता तीं तीन दिवस देऊन दूध सुटल्यावर सतत एक महिनापर्यंत नित्य तांदुळांचे कण्ठरींत पावडार प्रमाणें दूध घालून नित्य एक वेळ प्रमाणें द्यावें. रवाणें, पिणें, इत्यादि शीत (थंड) उपचार करित जावे.

रक्तवादा (वारग्याचा रोग.) याचीं

लक्षणें आणि उपचार.

रक्तवादा यास काळिजपेय, वारग्याचा रोग इत्यादि म्हणतात. हा रोग सांथीनं येणारा स्पर्शजन्य मोठा घातक आहे. पटकीसारखाच याचा अद्भुत पराक्रम आहे. हारें ग एकदां ज्या गोठ्यांत शिरतो तेथें बहुत करून गुहं शिल्लक राहत नाहीं. यां रोगोद्भवाचीं आरंभीचीं लक्षणें हीं आहेत कीं, गुरांस प्रथम दोन दिवस प्रखर ताप येतो. आणि मळावष्टंभ होऊन खडा धरतो. ह्या स्थितींत गुरें साधारण गवत चुंगीरे खातात. परंतु दोन दिवसांत शेंण करित नाहींत. निसरे दिवशीं डोळ्यांतून पाणी गळूं लागतें. व.

एक दोन रेच केवळ पाण्याप्रमाणें शेंगाचे होताना. त्यास दुर्गंधी अल्प असते. इतक्या वेळांत आंगावरील लंबफुल्ल-  
ने. दांत हालूं लागताना. तोंडांतून लाळ येते. आणि स्वा-  
ण्यापिण्याचा व्यवहार बंद होऊन गुरू म्हाताना होतें आणि  
मळद्वारानें आंतडीं तुरून रक्तमिश्रित दुर्गंधीयुक्त पडूं लागता-  
त. प्रथमारंभीं त्यांत मळ (शेंण) याचा कांहीं भाग अस-  
तो. परंतु दोन घटकेन शेंगाचा अंश नाहीसा होऊन फक्त  
आंतडीं आणि रक्त पडूं लागतें. व त्यावेळीं गुरांचे शरीरां-  
तील सर्व सांधे सैल होऊन विगळित होताना. आणि कुंथ  
घालूं लागतें. ( उर्ध्व लागतो. ) नंतर उपचार लागू होत ना-  
हीं. ज्या गुरांस वेळेवर औषध पांचून रोगांतून बचावताना;  
त्यांच्या तोंडांत किडें पडताना. आणि आंगावर मोठमो-  
ठ्या गांठी उठताना. हा रोग म्हशी, रेडे, बैल इत्यादि सर्वगु-  
रांस होतो.

### उपचार.

१ मृतमनुष्यें दग्ध करिताना न्याची, पायांचे जांगेपासून  
बरील भागाची रस सुमारें १० तोळे घेऊन कात्रेनिगुंडीचे पा-  
ल्याचा पाणी घालून काढलेला रस तोळे ४ आणि धामणी-  
चे सालीचा रस तोळे २० एकत्र करून त्यांत नी रस काल-  
वून नित्य एक वेळप्रमाणें दोन दिवस द्यावें. हें औषध राम-  
बाण गुण देणारें आहे.

२ रेबे अनशी (घायपात) चे कांद्याचा रस पावशेर

काढून एक शेर ताकांत मिश्र करून सकाळीं व सायंका-  
ळीं दुबळ तीन दिवस द्यावा.

### विशेष समजूत.

वर सांगितलेलीं दोन्ही औषधें सर्वत्र ठिकाणीं मि-  
ळणारीं आणि हसकून गुण देणारीं आहेत. रोगोद्भव हा-  
तांच दिल्यानें गुरू जायां होत नाहीं.

रोगीगुरांचे तोंडांतून जी लाळ पडते ती दिवसांतून  
दोन चार वेळां काढून टाकून तोंड उघडून ऊन पाण्यानें  
स्वच्छ धुवून पुसावें. म्हणजे रुमि होत नाहीत.

तुरीची डाळ एक शेर घेऊन त्यांत घागर भर पाणी घा-  
लून शिजवून काढा करून ठेवावा. वेळोवेळीं यांनील. का-  
ढा एक एक शेर साधारण ऊन करून त्यांत ७ तोळे प-  
र्यंत तूप घालून दिवसांतून तीन वेळां पाजावा.

रोगांतून बचावलेल्या गुराच्यानें ८ दिवसपर्यंत गवत  
वगैरे खावत नाहीं. ह्या साठीं कण्हेरी करून त्यांत  
गूळ व तूप घालून देत जावी.

या गुरांस ९ दिवसपर्यंत पाणी पाजूं नये. पाण्या  
ऐवजीं बाभळ, कुंभ्याची साल, किंजळीची साल, आयना-  
ची साल, आंबळीची साल, खैराची साल, यांपैकीं ज्या  
साली मिळतील त्या ठेंबून रांपाचा काढा करून ठेवावा.  
आणि तो पाण्याचे अभावीं द्यावा.

## गुरांस विषार झाला असतां त्याचीं लक्षणे.

गुरांस विषारी प्राण्यांपैकीं सर्प, कांडर व आध्या-  
घणस यांपैकीं कोणत्याही किरडुयाचा दंश झाला तर वि-  
षार बाधतो. तसाच पाल व कोळी ह्यांचा विषार बाध-  
तो. अन्य फुरसें वगैरेचा विषार बाधत नाही.

गुरांस मुख्यत्वेन कल्लन मुस्कुरीवर अथवा जिद्धेस  
किंवा गेळांत दंश होतो. याकरितां प्रथम ह्या स्थानीं  
विषारी प्राण्याच्या दंशानें क्षतें झालीं आहेत कीं काय  
हें पहावें आणि त्या दंशस्थानाचे क्षतांवरून चतुरम-  
नुष्याकडून कोणता विषार झाला याचें निदान (परी-  
क्षा) करावें आणि औषधें द्यावीं.

विषार झाला असतां गुरांचे मुस्कुरीवर जो ओंलस-  
रपणा असतो तो एकाएकीं सुकतो. पोटा फुगते. अंग  
तप्त होतें. कानांचीं अग्रे थंड होतात. तोंडांतून फेंसर-  
ट लाळ पडते. हीं साधारण लक्षणे आहेत.

### सर्पाचे विषाराचीं लक्षणे आणि उपचार.

गुरांस सर्पदंश जाहला असतां वर सांगितल्याप्रमा-  
णें प्रथम लक्षणे होतात. व दुसऱ्यां यत्नेस तें गुरू ग्ला-  
नी येऊन पडतें. कांपूं लागतें. वेळोवेळीं थोड थोड्या  
अवकाशानें विषाराच्या लहरी ओढी किंवा पेटके येता-  
त. तेव्हां फार जलद ढोळे मिचकावितें व त्या गुराचा  
झोंक पुढील बाजूस फार असतो. इत्यादि लक्षणांनीं

सर्पविषाराची परीक्षा करावी.

### उपचार.

१ काळ्याकुडईची साल, व खुरचांफ्याची साल ह्या दोन्ही साली एका मनुष्यानें तोंडांत घेऊन चाबून विषार झालेल्या गुरांच्या दोन्ही नाकपुड्यांत जोरानें फुंक मारावी. नंतर तत्काळ तोंडांतील औषध थुंकून टाकून वर खोबरें चाबून थुंकावें. आणि चूळी भरून तोंड स्वच्छ धुवावें. असें न केल्यास तोंडांत फोड येतील. हें प्रथमच्या यत्नेस केल्यानें गुण येतो.

२ दुसऱ्या यत्नेस वर सांगितलेल्या दोन्ही सालींचा कच्चा दीडशेरपर्यंत रस काढून नाकांनं व तोंडांनं पाजावा.

३ पारिजातकाची साल, बेलाची साल, व खुरचांफ्याची साल ह्या तिन्ही सालींचा एक शेरपर्यंत रस काढून पाजावा. हें औषध थोडथोडे अवकाशानें दोनतीन वेळही द्यावें.

४ पांढऱ्या कण्हेरीचा पाला व वाकांडीचा पाला हे दोन्ही एकएक तोळा घेऊन बारिक वाटून रस काढावा. हा रस गुरांची शक्ती पाहून ( जोर पाहून ) दोन तोळेपर्यंत पाजावा. जरूर वाढल्यास दोन तीन वेळही द्यावें.

५ रिंग्यांच्या फेंसाचें अंजन करावें व रिंग्यांचें पाणी एकशेरपर्यंत पाजावें.

६ वेरवंड व सापसंद यांचा रस एक शेरपर्यंत काढून त्यांत खडकी, गुळवेलीचा कांदा तीन तोळेपर्यंत उगाळून

द्यावा. ( पाजावा )

## आग्या घणसाचे विषाराचें लक्षण आणि उपचार.

आग्या घणसाचा दंश जाहला असतां चार घटकेचे आंत सर्वांगावर मोठमोठ्या गांठी उठतात. अंग तप्त होतें. तोंड व मूत्र स्थान यांस सूज येतें. वारंवार मूत्र होतें. सर्वांगाचा दाह होतो. उपचार न झाल्यास दोन प्रहरांन गुंठू मरतें.

### उपचार.

फळ आंबाड्याचे झाडाची साल ३, कुणफाची साल २, व खुरचांफ्याची साल १, ह्या भागांनीं तिन्ही साली एकत्र कुटून त्यांचा रस दोन शेर पर्यंत काढावा. त्या रसांन घणसरीचें पाळ तीन तोळे पर्यंत उगाळून पहिल्यानें एक शेर व मध्यें दोन तास गेल्यावर अच्छेर याप्रमाणें तीन वेळ औषध द्यावें. ह्या औषधानें त्वरित गुण येता.

## कांडराचे विषाराचें लक्षण आणि उपचार.

ज्याप्रमाणें सर्पदंश होऊन क्षत होतें, तसेंच कांडराचे दंशानें होतें. कांडराचा दंश झाला असतां सर्व शरीरांनाल रक्ताचा फेंस (कफ) होतो. हा कफ केवळ रावेप्रमाणें घट्ट आणि दोरट असतो. व जेव्हां या कफानें छाती आणि घसा भरतो. तेव्हां श्वासोच्छ्वासाचा अवरोध होऊन गुरें व मनुष्यें मरतात. हें विष फार दुर्धर आहे. मुख्यत्वे कळू.

## गुरांचा वैद्य.

११९

न कफाचें पाणी नत्काळ होण्याजोगीं जीं औषधें असतील, तीं योजावीं. सर्पविषारानें किंवा घणसाचे विषारानें गुरांचे तोंडांतून जी लाळ पडते. ती फार चिकट नसते. परंतु कांडराचा विषार झाला असतां दोरट लाळ पडूं लागते. ही मुख्य परीक्षा होय.

### उपचार.

१ तांबड्या काजविणीच्या सालीचा अंगरस काढून त्यांत रिंगें (रिठे) कुंबळून प्रतिवेळीं एक शेरप्रमाणें बरचेवर पाजावा.

२ कांसंब, कात्रेनिगुड, तांबडी काजवीण या तिन्ही झाडांच्या समभाग साली आपून ऊनपाणी घालून रस काढावा. त्यांत एक गुंजपासून तीन गुंजापर्यंत मोरचूर्त उगाळून पाजावा.

३ वेळपांदरीचें मूळ व शेंबीची साल आणि वाकांडीचा पाला ह्या तिन्ही औषधांचा ऊनपाणी घालून एकशेर रस काढून त्यांत रिंगीं (रिठा) उगाळून पाजावा. हें औषध घटके घटकेच्या अवकाशां दोन तीनवेळही द्यावें. वउत्तार पडल्यावर दुसरे दिवशीं भाताचें गरगट (कण्हेरीपेक्षांजाड भात) करून त्यांत अच्छेरपर्यंत तूप घालून द्यावें. याप्रमाणें सतत तीन दिवस हा उतार दिला पाहिजे.

**कुसड्या घणसाचे विषाराचें लक्षण व**

### उपचार.

जसा आग्या घणस असतो, तसाच कुसडा घणस



असतो. परंतु त्याचे आंगावर लहानसर चट्टे असतात. या घणसाचा दंश कोणत्याही जागीं झाला असतां किंवा या घणसाची गरळ आंगास लागली किंवा रवाण्यांत आली तरी विषार बाधतो आणि आंग कुजल्या सारखें होऊन विघटनें. उपचार न केल्यास सर्वांग व शरीरांतील आंत-डीं कुजून प्राणनाश होतो. ह्या विषाराचा नात्कालिक अम्मल चढत नसून सर्व व्याप्त होण्यास समयीं एक वर्षही लागते.

### उपचार.

१ घणसकांड्याचे वेलीचा, पाणी घालून, अच्छेरपर्यंत रस काढावा. त्यांत तितकाच नारळाचा अंगरस घालून प्रत्यहीं एक वेळ प्रमाणें सात दिवस द्यावा.

२ घणसरीचे पाल्याचा, पाणी घालून, एक शेरपर्यंत रस काढावा. व त्या रसांत घणसरीचीच मुळी एक ताळा पर्यंत उगाळून पाजावा. ह्या प्रमाणें तीन दिवस प्रत्यहीं एक वेळ औषध द्यावें. व रिंग्याचे पाण्यांत घणसरीचें मूळ उगाळून कुजलेल्या जागीं चारंचार लेप करावा.

## कोळी किंवा पालीचा विषार

### झाल्यास उपचार.

कित्येक लोकांची अशी चाल असते कीं, तांदुळांचें धुवण व खरकटीं भांडीं धुतलेले पाणी वगैरे जमावून ठेवून ते गुरांस खाऊं घालितात. परंतु अव्यवस्थित उघडें ठेविल्यानें त्या भांड्यांत एखादी पाल अथवा कोळी त्या पाण्यांत पडतो नंतर ते पाणी आस्थापूर्वक न पाहतां तसेंच गुरांचे पुढें ठेवतात, त्यावेळीं विषारी प्राणी पाल किंवा कोळी त्यांचे खाण्यांत येऊन विषार बाधतो. तेव्हां सर्वांगावर गांठी उठतात. तोडांतून लाळ वाहून लागते. मूत्र तांबूस रंगाचें होतें. इत्यादि लक्षणांनीं हा विषार ओळखवा.

### उपचार.

नदीचे कांठीं पालीरें या नांवाचीं झाडे असतात. त्या झाडांचा पाला व तुंबऱ्या एकत्र कुटून अच्छेरपर्यंत रस काढावा. त्यांत तितकाच नारळाचा अंगूरस घालून प्रत्यहीं एक वेळ प्रमाणें हें औषध सात रोज घ्यावें.

### कडवीचा विषार झाल्यास.

रानांत घाटदरीस कडवी या नांवाची एक वेल आहे. या वेलीचीं पानें गुरें फार झटून खातात. हीं पानें खाल्यानंतर सुमारे एक प्रहरांत ज्या प्रमाणें सर्पच्छा

झाला असतां लक्षणें होतात तशीं सर्व लक्षणें गुरांस होतात. व लहरीही येतात. परंतु सर्पदंशाचीं क्षतें असतात. तो प्रकार कडवी लागलेल्या गुरांस नसतो. यावरून नच परीक्षा करावयाची. कडवी चढली असून उपचार न झाल्यास तत्काळ गुरूं मरतें.

### उपचार.

एक पायली कुळीथ (हुलगे) घेऊन त्यांत वजनी दोन मण पाणी घालून शिजवावे आणि तें पाणी सुमारे दीड मण राहिल्यावर गाळून घ्यावें. किंवा तसेंच ओतून घेऊन कोंबट झाल्यावर पोटभर पाजावें. व नंतर पुन्हा पाणी घालून शिजवावे आणि वारंवार पाजीत रहावें. या योगानें एक तासांत रेच होऊन कडवींचीं पानें जां रवाण्यांत आलेलीं असतात तीं सर्व मळांतून पडतात आणि त्वरित गुण येतो.

रेचक औषधें (गुरांस देण्याचें सूक्ष्म रेचक.)

जैपाळाच्या बिया सोळून दोन भाग करावे म्हणजे त्यांचे मध्यभागीं नर किंवा जीभ असें ज्यास म्हणतात तो काढून टाकून डाळिंब्यांची पूड करावी. ही पूड दीड मासापर्यंत वडागरी मीठचार तोळे पर्यंत या प्रमाणें मिश्र करून अच्छेरपर्यंत ऊन पाण्यांत मिश्र करून द्यावें. अथवा तांदुळांचे पेजेंत किंवा कण्हेरींत मिश्र करून द्यावें.

## गुरांचा वैद्य.

१२३

### दुसरें रेचक औषध.

वडागरी मीठ चार तोळे पासून सहा तोळे पर्यंत व वेळ्या चार मासे पर्यंत व सुंठीची पूड नऊ मासे पर्यंत ह्या तिन्ही औषधांची पूड करून गूळ चार तोळे घेऊन त्यांत गोळी बांधावी. नंतर ऊन पाणी सुमारें कच्चा एक शेर पर्यंत घेऊन त्यांत ती गोळी कालवून पाजावें.

**सूचना-** औषध देणारानें गुरांची शक्ति व कोठ्याचा अवष्टंभ ह्या दोन्ही गोष्टींचा विचार करून औषध द्यावें.

वांसरांस किंवा गुरांस कृमि झाले अस.

तां देण्याचें औषध.

टांकळ्याच्या पाल्याचा रस काढून त्यांत तितकेंच ताक घालावें आणि गंधक एक तोळापर्यंत व हिंग पाच तोळापर्यंत दोन्हींची पूड करून त्यांत मिश्र करून पाजावी. वांसरांस देणें झाल्यास रस नवटांक व औषधें चतुर्थांश असावीं. थोर गुरांस शक्ती प्रमाणें अच्छेर पासून एक शेरपर्यंत रस व लिहिल्या प्रमाणें वजनानें औषधें असावीं.

समाप्त.

